

Подучавање историје о периоду од 1992. до 1995. године у Босни и Херцеговини: изградња повјерења или продубљивање подјела?

Др Хајке Карге

Извјештај
о учењу и настави
историје о периоду
од 1992. до 1995. године
у основним школама
у Босни и Херцеговини

Др Хајке Карге

Подучавање историје о периоду
од 1992. до 1995. године
у Босни и Херцеговини:
**изградња повјерења или
продубљивање подјела?**

Извјештај о учењу и настави историје
о периоду од 1992. до 1995. године
у основним школама у Босни и Херцеговини

Сарајево, 2022. године

ISBN: 978-92-9234-058-2

Мисија ОЕБС-а у БиХ подржала је израду овог документа. Свако мишљење или изјава, објављени у овом документу, а за које није изричито назначено да је из Мисије ОЕБС-а у БиХ, не одражава званичну политику Мисије ОЕБС-а у БиХ.

КРАТАК ПРЕГЛЕД

Историја као наставни предмет помаже ученицима и ученицама да „критички сагледају садашњост, учећи их да било који историјски догађај мора да се тумачи према историјском контексту којем припада, као и развијајући свијест да је тумачење историје предмет расправе”.¹ Надаље, предмет историје у 21. вијеку би требало да има за циљ не само преношење историјског знања, већ и *критичког историјског знања* у циљу бољег разумијевања сложених политичких, друштвених, културолошких и економских система. Остваривање таквих циљева у школама би требало да омогући ученицима и ученицама да постану активни грађани и грађанке у демократској култури.²

Иако се у многим државама води расправа о историји и подучавању историје, у постконфликтним друштвима се у подучавању историје у школама наилази на посебне изазове зато што је „историја блиско повезана с осјећањима која се односе на национални идентитет и колективну припадност”.³ Стога, предмет историје би у таквим друштвима такође требало да доприноси узајамном разумијевању и друштвеном зацјељењу, тако што ће се усмјерити на „успостављање равнотеже између когнитивних, емотивних и етичких димензија у подучавању и учењу историје”.⁴ С овим на уму, образовне власти, аутори и ауторке уџбеника и наставници и наставнице треба да се постарају да историјска емпатија не води поистовјећивању или саосјећању с неким ставом, већ да поспјеши разумијевање. Треба узети у обзир да постоје одређена ограничења како подучавање историје у школи утиче на ученике и ученице будући да носе политичка увјерења и опредјељења заједница којима припадају, изван којих је често теже видјети ширу слику и изван којих нису вољни да иступе. Ученици и ученице траже већу савремену релевантност историје од оне која им се пружа у школама.⁵

Прије више од десет година, у публикацији *Историја 20. вијека у уџбеницима Босне и Херцеговине: Анализа уџбеника историје за завршне разреде основне школе* (Карге, 2008) анализирани су уџбеници историје који су одобрени за школску 2007/2008. годину широм БиХ да би се сазнало више о томе како је представљена историја 20. вијека. У овој анализи посматрају се деведесете године прошлог вијека, с обзиром на то да је то најконтроверзнији период постконфликтног друштва у БиХ и ширем региону.⁶ Већина тада анализираних уџбеника није уопште обухватала тему рата у БиХ или је то рађено сасвим минималистички. Након скорог додавања материјала о периоду од 1992. до 1995. године у БиХ у уџбенике и наставне материјале, уследила је нова анализа, чији су закључци обједињени у овом извјештају под називом **Подучавање историје о периоду од 1992. до 1995. године у Босни и Херцеговини: изградња повјерења или продубљивање подјела?** (у даљњем тексту: Извјештај). Сврха овог извјештаја је двојака: прва је да се представе резултати анализе приказивања осјетљивог периода у наставном материјалу и уџбеницима предмета историје који су сада у употреби, док је друга да се сугеришу начини подучавања историје тако да се промовише узајамно разумијевање, помирење и одрживи мир у БиХ.

Поређење закључака представљених у анализи Карге (2008) са закључцима из овог извјештаја указује на то да скоро сви анализирани уџбеници и наставни материјали у употреби данас у БиХ испуњавају макар неке од захтјева који су постављени у *Смјерницама за писање и оцјену уџбеника историје основних и средњих школа у Босни и Херцеговини* (Смјернице (2006)); међутим, ниједан не достиже стандард „доприношења узајамном разумијевању и помирењу”.⁷

¹ Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*, стр. 6.

² *Ibid.*

³ McCully, A. (2012). History Teaching, Conflict and the Legacy of the Past. *Education, Citizenship and Social Justice*, 7:2, p. 1-15, p. 4.

⁴ Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*, стр. 9.

⁵ Barton, K. C. and McCully, A. (2010). "You Can Form Your Own Point of View": Internally Persuasive Discourse in Northern Ireland Students' Encounters With History. *Teachers College Record*, 112:1, p. 142-181.

⁶ Карге, Х. (2008). *Историја 20. вијека у уџбеницима Босне и Херцеговине: Анализа уџбеника историје за завршне разреде основне школе*. Сарајево: Мисија ОЕБС-а у Босни и Херцеговини.

⁷ *Смјернице за писање и оцјену уџбеника историје основних и средњих школа у Босни и Херцеговини* (2006), пара. 2.2.

ГЛАВНИ ЗАКЉУЧЦИ

ПОТРЕБНА ЈЕ СУШТИНСКА ПРОМИЈЕНА У ПРИСТУПУ ПОДУЧАВАЊУ ПРЕДМЕТА ИСТОРИЈЕ У БИХ, НАРОЧИТО У ВЕЗИ С ПЕРИОДОМ ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ, ОДНОСНО У СМISЛУ УДАЉАВАЊА ОД НАРАТИВА МОНУМЕНТАЛНЕ ИСТОРИЈЕ,⁸ КОЈИ САДА ДОМИНИРА, И ПРИБЛИЖАВАЊА НАРАТИВУ КРИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ.

- Анализирани уџбеници и наставни материјали су етноцентрични и њима се развијају три међусобно искључива наратива.
- Анализираним уџбеницима и наставним материјалима у којима је приказан период од 1992. до 1995. године у БиХ доприноси се политизовању и инструментализацији прошлости, умјесто узајамном разумијевању и помирењу.
- У свим анализираним уџбеницима и наставним материјалима се сукобом прожете деведесете године прошлог вијека посматрају готово искључиво као године 'сопствене' жртве и страдања, промовише се емпатија само према 'сопственом' народу, а 'друга' страна се приказује скоро увијек као починиоци злочина.
- У било којем од анализираних уџбеника и наставних материјала не преовладава примјена мултиперспективног приступа и с њим повезаних исхода учења.
- Тамо гдје их има, мултиперспективност и критичко мишљење нису у сврси преиспитивања поступака припадника 'сопственог' народа.

⁸ Видјети више о монументалној историји на стр. 41-42.

ПРЕПОРУКЕ

Препорука 1: Израдити отворене предметне курикулуме

Принципима Савјета Европе траже се отворени наставни програми, односно предметни курикулуми. Новим отвореним курикулумима за предмет историје у БиХ би требало да се елиминише тренутна преоптерећеност наставних програма садржајем и да се, умјесто тога, усмјери на остваривање исхода учења специфичних за предмет историје. Остварити ове исходе значило би створити младим људима темељ за знање, вјештине и склоности неопходне за учешће у демократском дискурсу који сеже ван домета учионице за предмет историје и школе.

Препорука 2: Прихватити постојање вишеструких идентитета и заједничког искуства, те његовати историјску емпатију према 'другима'

Препорука 2.1:

Усмјерити се на позитивне приче с 'друге стране'

Препорука 2.2:

Приказати и 'другу страну' као жртве рата

Препорука 2.3:

Разумјети како и зашто се формирају групни наративи

Испуњавање ових препорука може да води ка промјени узајамних перцепција, јачању позитивних и слабљењу негативних осјећања према 'другима', те напосљетку и препознавању и разумијевању поуке историје, што би допринијело узајамном разумијевању и помирењу.

Препорука 3: Прихватити постојање вишеструких идентитета и бавити се злочинима које су починили припадници 'сопственог' народа према припадницима других народа

Злочини које су починили припадници 'сопствене' заједнице су јако осјетљива тема. Представљање ове осјетљиве теме захтијева испитивање различитих перспектива да би се напустио садашњи моноперспективни (једностранни) приступ у уџбеницима и материјалима и да би се развио критички и рефлексивни поглед на историју свих заједница, па тако и 'сопствене'.

Препорука 4: Прихватити постојање супротстављених наратива

Код ученика и ученица треба развити способност да критички испитују супротстављене наративе и препознају њихову политичку инструментализацију у прошлости и садашњости да би научили како се стварају историјски наративи и увидјели да они могу да имају политичку сврху у садашњости.

Препорука 5: Унаприједити компетенције наставника и наставница

Наставници и наставнице, који предају предмет историје, требало би да прођу додатну обуку за подучавање историје деведесетих година прошлог вијека, с обзиром на то да се ради о једном од најконтроверзнијих и најосјетљивијих периода данас у БиХ. Та обука би требало да буде усмјерена и на когнитивне и на емоционалне аспекте подучавања и учења осјетљивих историјских тема.

СКРАЋЕНИЦЕ

АПОСО	Агенција за предшколско, основно и средње образовање
АРБиХ	Армија Републике Босне и Херцеговине
БД БиХ	Брчко Дистрикт Босне и Херцеговине
БПК	Босанско-подрињски кантон Горажде
ВРС	Војска Републике Српске
ЗДК	Зеничко-добојски кантон
ЗЈ	Заједничко језгро
ЗЈНПП	Заједничко језгро наставних планова и програма дефинисано на исходима учења
ЗЈНПП за историју	Заједничко језгро наставних планова и програма за историју дефинисано на исходима учења
ЗХК	Западнохерцеговачки кантон
Ј(Н)А	Југословенска (народна) армија
КС	Кантон Сарајево
К10	Кантон 10
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
НАТО	Организација Сјеверноатлантског уговора [North Atlantic Treaty Organization]
НВО	Невладина организација
НДХ	Независна Држава Хрватска
НПП (бс)	Наставни план и програм на босанском језику
НПП (ср)	Наставни план и програм на српском језику
НПП (хр)	Наставни план и програм на хрватском језику
ПК	Посавски кантон
(Р) БиХ	(Република) Босна и Херцеговина
РС	Република Српска
СБК	Средњобосански кантон
СРЈ	Савезна Република Југославија
СФРЈ	Социјалистичка Федеративна Република Југославија
ТК	Тузлански кантон
УСК	Унско-сански кантон
ФБиХ	Федерација Босне и Херцеговине
ХВ	Хрватска војска
ХВО	Хрватско вијеће обране
ХНК	Херцеговачко-неретвански кантон

САДРЖАЈ

	I УВОД И МЕТОДОЛОГИЈА	1
	II АНАЛИЗА САДРЖАЈА НАСТАВЕ ПРЕДМЕТА ИСТОРИЈЕ ЗА ПЕРИОД ОД 1992. ДО 1995. ГОДИНЕ У БИХ	7
	1. Период од 1992. до 1995. године у наставним плановима и програмима за предмет историје.....	8
	2. Период од 1992. до 1995. године у уџбеницима и наставним материјалима.....	12
	2.1. Резиме налаза.....	12
	2.1.1. Истрајност етноцентричних и међусобно искључивих наратива.....	13
	2.1.2. Мултиперспективност и критичко мишљење не односе се на 'сопствени' народ.....	14
	2.1.3. Емпатија се учи искључиво према 'сопственом' народу.....	15
	2.2. Анализа.....	16
	2.2.1. Осјетљива питања / контроверзне теме.....	16
	2.2.1.1. Једнострано виђење злочина.....	17
	2.2.1.2. Сребреница.....	23
	2.2.1.3. Повезнице између деведесетих година прошлог вијека и Другог свјетског рата.....	27
	2.2.1.4. Закључак.....	30
	2.2.2. Мултиперспективност и коришћење извора.....	32
	2.2.2.1. Примјери добре праксе.....	32
	(i) <i>Навођење историјских извора различитог поријекла и историјских перцепција</i>	32
	(ii) <i>Представљање различитих углова виђења без фаворизовања</i>	33
	(iii) <i>Информације које указују на алтернативне развоје догађаја на 'другој страни'</i>	33
	2.2.2.2. Примјери неуспјеха добре праксе.....	34
	2.2.2.3. Примјери лоше праксе.....	35
	(i) <i>Недостатак мултиперспективног приступа</i>	35
	(ii) <i>Мијешање чињеница и тумачења</i>	35
	(iii) <i>Мијешање чињеница и тумачења доводи до извртања чињеница</i>	36
	(iv) <i>Моноперспективност и конструкција искривљених наратива</i>	36
	2.2.2.4. Закључак.....	41
	2.2.3. Критичко мишљење.....	42
	2.2.3.1. Примјери добре праксе.....	42
	2.2.3.2. Примјери лоше праксе.....	44
	2.2.3.3. Закључак.....	47
	2.2.4. Језик који не наводи на мржњу.....	48
	2.2.5. Изградња узајамног разумијевања и помирења.....	50
	III ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ	53
	ПРИЛОГ	58
	БИБЛИОГРАФИЈА	60

УВОД И МЕТОДОЛОГИЈА

Прије више од десет година, у анализи *Карге (2008)* разматрано је како је историја 20. вијека представљена у уџбеницима предмета историје одобреним за школску 2007/2008. годину широм БиХ.⁹ У већини тада анализираних уџбеника није уопште обухваћен период од 1992. до 1995. године или је то рађено сасвим минималистички. По скором увођењу садржаја о споменутом периоду у уџбенике и наставне материјале за предмет историје, нова анализа је проведена да би се испитало да ли је додати садржај написан у складу са *Смјерницама (2016)* и *ЗЈНПП за историју (2015)*¹⁰.

Овом анализом обухваћени су званични документи и материјали коришћени у БиХ за подучавање и учење о периоду од 1992. до 1995. године, то јесте, НПП-и, уџбеници и додатни наставни материјали.¹¹ Анализирани документи су одабрани по сљедећим критеријумима:

- а) НПП-и за предмет историје за девети разред основне школе, којима је обухваћен период од 1992. до 1999. године¹²;
- б) уџбеници за предмет историје одобрени за девети разред основне школе који се користе у БиХ¹³, с нагласком на она поглавља у којима се обрађује ратни период од 1992. до 1995. године, уз директно и индиректно поређење тог периода с Другим свјетским ратом; и
- в) додатни наставни материјали¹⁴, који се користе за предмет историје у деветом разреду основне школе за наставу и учење о периоду од 1992. до 1995. године.

Одабрани документи и материјали су груписани према језику на којем се настава изводи, што зависи од одговарајућег НПП-а (погледати Табелу 3), односно с обзиром на то да се настава предмета историје изводи на босанском, хрватском и српском језику.

Упоредивање садржаја вршено је према одговарајућим пасусима *Смјерница (2016)* (погледати Табелу 1), нарочито у погледу осјетљивих/контроверзних тема, мултиперспективности и употребе извора, критичког мишљења, језика који не наводи на мржњу, те изграђивања међусобног разумијевања и помирења. Додатно, одабрани садржај је прегледан у складу с четири релевантна исхода учења, по један из све четири области учења дефинисаних у *ЗЈНПП за историју (2015)* (погледати Табелу 2).

Посебна пажња је посвећена анализирању садржаја којим су обухваћена дешавања у посљедњој деценији 20. вијека у региону, то јесте, оружани сукоби на територији бивше СФРЈ у периоду од 1991. до 1999. године, примарно рат у БиХ, али и рат на територији Хрватске и Косова¹⁵, с обзиром на то да је тај историјски период означен као један од најконтроверзнијих у БиХ и региону.

Овај извјештај се састоји из два дијела: анализе и закључака с препорукама. У првом дијелу пружа се увид у усклађеност анализираних уџбеника и наставних материјала са НПП-има, *Смјерницама (2006)* и *ЗЈНПП за историју (2015)*. Други дио садржи главне закључке и препоруке за подучавање предмета историје на начин који би подстицао узајамно разумијевање, помирење и одржив мир у БиХ.

⁹ Карге, Х. (2008). *Историја 20. вијека у уџбеницима Босне и Херцеговине: Анализа уџбеника историје за завршне разреде основне школе*. Сарајево: Мисија ОЕБС-а у Босни и Херцеговини.

¹⁰ Агенција за предшколско, основно и средње образовање. (2015). *Заједничко језгро наставних планова и програма за историју дефинисано на исходима учења*. <https://aposo.gov.ba/sr/publikacije/zajednicka-jezgra-npp/drustveno-humanisticko-podrucje/povijest/>

¹¹ Преводе цитата свих докумената у овом Извјештају урадила је Хајке Карге, ауторка анализе. Сви изворни цитати су преузети без измјена.

¹² НПП-и за предмет историје за девете разреде основне школе у кантонима БПК, СБК (бс) и ХНК (бс) нису били предмет ове анализе, с обзиром на то да се нису у скорије вријеме мијењали, тако да не садрже параметре релевантне за анализу тренда укључења материјала о периоду од 1992. до 1995. године.

¹³ Од четири уџбеника одобрена за подучавање предмета историје на хрватском језику, два су укључена у ову анализу, док друга два *Милош (без године)* и *Матковић (без године)* нису, јер су обухваћени анализом *Карге (2008)* и није било скоријих промјена у НПП-у у погледу периода од 1992. до 1995/99. године.

¹⁴ Додатни наставни материјал, осим *Методичког приручника (Шаботић и други, 2012)*, у појединим административним јединицама је израђен за период од 1992. до 1995/99. године јер одобрени уџбеници нису садржавали довољно текста о том периоду.

¹⁵ Свака референца везана за Косово, било да је у питању територија, институције или становништво у овом извјештају, треба да буде тумачена у складу с Резолуцијом Савјета безбједности Уједињених нација 1244.

Табела 1: Преглед полазишта из Смјерница за писање и оцјену уџбеника историје основних и средњих школа у Босни и Херцеговини (2006)

ДОКУМЕНТ	ТЕМА	ПАСУС	НАПОМЕНА
Смјернице за писање и оцјену уџбеника историје основних и средњих школа у Босни и Херцеговини (2006)	Опште напомене	4.16. „Министри просвјете увиђају потребу обрађивања историјских процеса закључно с крајем 20. вијека како би се обрадили и ови процеси у складу са наведеним смјерницама.” (стр. 5)	
	Осјетљива питања / контроверзне теме	2.7. „Контроверзне теме треба да буду наведене у уџбеницима, да би биле отворене за дискусију. Навести да постоје различите интерпретације истих историјских догађаја, уз обавезно навођење различитих историјских извора.” (стр. 2)	
	Мултиперспективност и употреба извора	2.3. „Код писања уџбеника, аутори треба да примјењују мултиперспективност, да би ученицима омогућили да се науче толеранцији. Мултиперспективност треба да буде заступљена у свим аспектима уџбеника, у текстовима, илустрацијама и изворима. Приступ мултиперспективности може да буде заступљен у уџбеницима самим тим што ће да буду представљени и други погледи на одређену чињеницу или догађај.” (стр. 2)	Овај пасус је веома сличан сљедећем: 4.9. „Уврстити мултиперспективност и приказати историјске процесе из периода новог вијека, и што више историјских извора различитог поријекла.” (стр. 5)
	Критичко мишљење	2.6. „Питања и задатке за ученике треба формулисати на начин који ће подстицати критичко и отворено размишљање, као и способности да се анализирају историјски процеси. Аутори требају да воде рачуна о томе да текст уџбеника подстиче развој критичког мишљења ученика, приказујући историјске садржаје из различитих перспектива.” (стр. 2)	Овај пасус је веома сличан сљедећем: 4.10. „Аутор уџбеника требао би да користи задатке и вјежбе критичког размишљања, те да користи илустрације које су примјерене узрасту ученика.” (стр. 5)
	Језик који не наводи на мржњу	2.10. „Уопштено говорећи, језик који се користи у уџбеницима треба да буде ослобођен термина и дефиниција које наводе на мржњу и стварају слику непријатеља, посебно кад се говори о сусједним државама.” (стр. 2)	
	Изградња узајамног разумијевања и помирења	2.2. „Уџбеници требају бити научно утемељени, објективни, те усмјерени на стварање заједничког разумијевања, помирења и мира у БиХ.” (стр. 2)	

Табела 2: Преглед полазишта из Заједничког језгра наставних планова и програма за историју дефинисаног на исходима учења (2015)

ДОКУМЕНТ	ОБЛАСТ УЧЕЊА	ИСХОДИ УЧЕЊА	НАПОМЕНА
Заједничко језгро наставних планова и програма дефинисано на исходима учења (2015)	Област 1: Историјски извори и проучавање историје	3. „Тумачи прошлост на основу дидактички обликованих историјских извора и разумије шта све може утицати на писање историје; открива различита историјска стајалишта на историјске догађаје и одређује контекст у којем су та стајалишта настала (критичко мишљење).“ (стр. 6)	Овај исход учења је споменут у овом извјештају под 2.2.2. и 2.2.3, јер је уско везан за дијелове <i>Смјерница (2006)</i> који се односе на Мултиперспективност (2.3. и 4.9.) и Критичко мишљење (2.6. и 4.10.).
	Област 2: Историјско знање и разумијевање: историјско вријеме и хронологија	3. „Разумије историјске периоде, како су повезани догађаји у њима, објашњава главне правце, процесе и проблеме из прошлости смјештајући људе и догађаје у просторни и временски оквир.“ (стр. 9)	Овај исход учења је споменут под 2.2.2, јер је уско везан за дијелове <i>Смјерница (2006)</i> који се односе на Мултиперспективност (2.3. и 4.9.).
	Област 3: Историјско знање и разумијевање: континуитет и промјена	1. „Објашњава како су главни догађаји у времену повезани један с другим, и реконструишу, прате и тумаче одређене облике (друштвене, економске, културне, религијске, политичке те свакодневни живот) друштва у различитим контекстима кроз вријеме и кроз различите историјске периоде.“ (стр. 13)	Овај исход учења је споменут под 2.2.1, јер је уско везан за дио <i>Смјерница (2006)</i> о Контровверзним темама (2.7.).
	Област 4: Историјско знање и разумијевање: узрочно-последични односи	3. „Разумије сложеност историјских узрока и посљедица, као и ограничења да се утврди узрок и посљедица.“ (стр. 16)	Овај исход учења је споменут под 2.2.3, јер је уско везан за дијелове <i>Смјерница (2006)</i> о Критичком мишљењу (2.6. и 4.10.).

Табела 3: Преглед анализираних докумената по језику на којем се одвија настава

	НПП за предмет историје	Уџбеници	Други наставни материјал
НПП-и на босанском језику	<p><i>Historija/Povijest - Revidirani nastavni program za IX razred osnovne škole</i> Унско-сански кантон, 2018. (НПП 9 (УСК, 2018))</p> <p><i>Nastavni plan i program za predmet historije za IX razred osnovne škole</i> Тузлански кантон, 2018. (НПП 9 (ТК, 2018))</p> <p><i>Nastavni plan i okvirni program za predmet historije za deveti razred osnovne škole</i> Зеничко-добојски кантон, 2018. (НПП 9 (ЗДК, 2018))</p> <p><i>Nastavni plan i program za predmet historija/povijest za osnovne škole</i> Кантон Сарајево, 2018. (НПП 9 (КС, 2018))</p>	<p>Šabotić, I. i Čehajić, M. (2012). <i>Historija 9. Udžbenik za deveti razred devetogodišnje osnovne škole</i>. Tuzla: NAM. (ISBN 978-9958-18049-1) (<i>Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)</i>)</p>	<p>Šabotić, I. i Čehajić, M. (2012). <i>Metodički priručnik za nastavnice i nastavnike historije za deveti razred osnovne škole</i>. (Методички приручник (Шаботић и други, 2012))</p> <p><i>Nastavni materijali za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu 1992.-1995. godine u osnovnim i srednjim školama u Kantonu Sarajevo</i>¹⁶ Кантон Сарајево, 2018. (<i>Наставни материјали (КС, 2018)</i>)</p>
НПП на хрватском језику¹⁷	<p><i>Nastavni plan i program na hrvatskome jeziku za devetogodišnje osnovne škole u Bosni i Hercegovini – Povijest, 9. razred</i> није био предмет ове анализе јер није скоро мијењан у смислу анализирања тренда уврштавања периода од 1992. до 1995. године.</p>	<p>Bekavac, S, Jareb, M. i Rozić, M. (2018). <i>Povijest 9. Udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole</i>. Mostar: Alfa. (ISBN 978-9926-40901-2) (<i>Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)</i>)</p> <p>Erdelja, K, Stojaković, I, Madžar, I. i Lovrinović, N. (bez godine). <i>Povijest 9. Udžbenik povijesti za deveti razred devetogodišnje osnovne škole</i>. Mostar: Školska naklada/Školska knjiga Zagreb. (ISBN 978-953-0-13414-0) (<i>Повијест 9 (Ердеља и други, без године)</i>)</p>	Нема
НПП на српском језику	<p><i>Наставни план и програм за наставни предмет историја за IX разред основне школе</i> Република Српска, 2018. (НПП 9 (РС, 2018))</p>	<p>Васић, Д. (2018). <i>Историја за 9. разред основне школе</i>. Источно Ново Сарајево: ЈП „Завод за уџбенике и наставна средства“ а.д. (ISBN 978-99955-1-376-4) (<i>Историја 9 (Васић, 2018)</i>)</p>	<p><i>Наставни материјал који прати измјене и допуне наставних програма за 9. разред основне школе</i> Република Српска, 2018. (<i>Наставни материјал (РС, 2018)</i>)</p>

¹⁶ *Наставни материјали (КС, 2018)* састоје се од три дијела: дио А) „Nastavne jedinice za učenike“ (стр. 4-45); дио Б) „Metodički priručnik za nastavnike“ (стр. 46-84); и дио В) „Dodatni nastavni materijali za nastavnike“ (стр. 85-223).

¹⁷ Постоје четири уџбеника на хрватском језику за предмет историје; међутим, уџбеници *Милош (без године)* и *Матковић (без године)* нису уврштени у анализу зато што није било скоријих промјена ових НПП-ова у вези с периодом од 1992. до 1995/1999. године.

**АНАЛИЗА САДРЖАЈА
НАСТАВЕ ПРЕДМЕТА
ИСТОРИЈЕ ЗА ПЕРИОД
ОД 1992. ДО 1995.
ГОДИНЕ У БОСНИ И
ХЕРЦЕГОВИНИ**

1. Период од 1992. до 1995. године у наставним плановима и програмима за предмет историје

Ова анализа нуди преглед периода од 1992. до 1995. године како је приказан, углавном, у уџбеницима и наставним материјалима за предмет историје. На почетку, међутим, морамо да се осврнемо и на наставне планове и програме без превеликог улажења у детаље, у погледу усклађености релевантних дијелова уџбеника и наставних материјала с наставним плановима и програмима. Очигледно је да усмјеравање и конкретни захтјеви из наставних планова и програма нису на одговарајући начин примијењени у уџбеницима и наставним материјалима.

Свеукупно гледано, релевантни дијелови анализираних НПП-а испуњавају услове *Смјерница* (2006). Препознато је подстицање критичког мишљења, употреба мултиперспективних извора и аргументације, као и разликовање чињеница и тумачења. Међутим, као што слиједи у наредним поглављима¹⁸, наведени стандарди из НПП-а или нису уопште примијењени (на примјер, за подучавање предмета историје на српском језику) или су само селективно примијењени (на примјер, за подучавање предмета историје на босанском језику) у анализираним уџбеницима и наставним материјалима.

НПП-и за предмет историје на босанском језику

НПП 9 (КС, 2018) је узоран примјер који испуњава критеријуме *ЗЈНПП за историју* (2015).¹⁹ Његова формулација је непристрасна у погледу општих циљева подучавања предмета историје, као и у погледу исхода учења везаних за период од 1992. до 1995. године у БиХ.²⁰ Међутим, *Наставни материјали* (КС, 2018) не прате исти приступ. Стога, долази се до закључка да, у овом кантону, НПП и потом написани наставни материјали нису усклађени. На примјер:

- Период од 1992. до 1995. године: Док у НПП-у исход учења „procijenjuje žrtve, izbjeglice i materijalne štete u ratu 1992.-1995.“ не укључује етничку компоненту, у наставном материјалу је додата етничка компонента у дијелу гдје се позива на овај исход, тако што се процјењује само број жртава и избјеглица међу припадницима бошњачког народа.
- Општи циљеви подучавања историје: У предговору НПП-а стоји: „Učeći o vlastitoj zajednici i drugim kulturama i društvima, učenici razvijaju razumijevanje sila i procesa koji oblikuju lični i kolektivni identitet bez kojeg nema postojanja.“²¹ Иако у НПП-у не стоји какав колективни идентитет треба развијати, наставни материјал трансформише „колективни идентитет“ у колективни идентитет Бошњака. Штавише, док НПП не укључује развој емпатије као исход учења, наставни материјал то подразумејева, али само према ‘сопственом’ народу.

¹⁸ Сви закључци изведени у овом првом дијелу у вези с уџбеницима и наставним материјалима детаљно су објашњени и поткријељени цитатима у главном дијелу анализе (видјети поглавље 2).

¹⁹ Циљеви и задаци nastave historije: Učeći historiju učenici grade razumijevanje, kompetencije i vještine na osnovu koncepata koji su međusobno povezani a to su: vrijeme i prostor, uzroci i posljedice („Prikazom uzročno-posljedičnih veza, učenik razvija kritičko mišljenje“); izvori istraživanja prošlosti („Koncept izvora istraživanja prošlosti čini osnovu za razvoj kritičkog i kreativnog mišljenja kod učenika“); kontinuitet i promjene; interpretacija i perspektiva („Koncept interpretacija i perspektiva učeniku treba pomoći da tumači prošlost na osnovu historijskih izvora, ali da svoje znanje iznese kroz valjanu interpretaciju, jer na taj način učenik objašnjava prošle događaje, procese i promjene. Učenik shvata da se prikazi prošlosti ne sastoje samo od činjenica nego i od načina interpretacije“). НПП 9 (КС, 2018), стр. 5.

²⁰ Постоје само два исхода учења у вези с овим периодом: „Shvata uzroke raspada SFRJ i stvaranje samostalne države. Procijenjuje žrtve, izbjeglice i materijalne štete u ratu 1992.-1995.“ НПП 9 (КС, 2018), стр. 24.

²¹ НПП 9 (КС, 2018), стр. 4. Ова реченица се такође налази у НПП-у 9 (УСК, 2018), стр. 4.

У другим анализираним НПП-има за подучавање историје на босанском језику коришћен је уџбеник *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*. Као што смо управо закључили за подучавање историје на босанском језику у КС, НПП-и и уџбеник историје који се користе у ТК, УСК и ЗДК такође нису усклађени.

НПП 9 (ТК, 2018) садржи неколико наставних јединица у оквиру теме „БиН од 1992. године до краја XX вијека“, укључујући: „Disolucija SFRJ“, „Ratni zločini u R BiH 1992-1995, Stradanje civila i djece“ и „Značajne ličnosti i datumi u borbi za suverenitet i nezavisnost BiH“.²² Један од дефинисаних исхода учења је: „Zna za ratne zločine u RBiH“.²³

НПП 9 (УСК, 2018) садржи специфичне исходе учења у вези с деведесетим годинама прошлог вијека у БиХ, као на примјер: „Navodi uzroke i posljedice agresije na BiH, Procijenjuje žrtve, izbjeglice i materijalne štete u ratu 1992.-1995, Imenuje najistaknutije ličnosti kulturnog, sportskog, vjerskog i političkog života“.²⁴

НПП 9 (ЗДК, 2018) формално испуњава критеријуме *ЗНПП за историју (2015)*²⁵, али је етнички обојен. На примјер, у случају специфичних исхода учења у вези с деведесетим годинама прошлог вијека у БиХ, спомињу се једино мјеста која су обично перципирана као бошњачка; то важи и за мјеста чији је свакодневни живот у рату описан, као и за мјеста ратних злочина.²⁶

Садржај уџбеника *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*, који се користи за примјену ових НПП-а, води ка томе да вјероватно наставници и наставнице у учионици говоре само о ратним злочинима против Бошњака, патњи бошњачких цивила и дјеце, бошњачким избјеглицама и значајним Бошњацима. Дакле, иако се ни у једном од наведених НПП-а не прецизира ко је страдао а ко починио ратне злочине и према коме (с изузетком наставних јединица о Сребреници), у уџбенику се иде корак даље и формално етнички неутралне теме НПП-а се претварају у манихејски наратив о бошњачким жртвама и српским починиоцима.

---

²² *НПП 9 (ТК, 2018)*, стр. 5.

²³ *Ibid.*

²⁴ *НПП 9 (УСК, 2018)*, стр. 15.

²⁵ *НПП 9 (ЗДК, 2018)*, стр. 2 и 8: Под „indikatorima ishoda učenja“ излистани су, међу осталима, и сљедећи: „Analizira uzroke koji su uticali na pisanje historije i procjenjuje zašto o pojedinim događajima iz prošlosti nije u cijelosti pisano objektivno ili neutralno“; „Objašnjava kako i zašto se mogu razlikovati sjećanja ljudi o prošlosti“; „Analizira određene historijske događaje iz vremena u kojem su nastali, a ne s gledišta današnjice“; „Diskutuje o svom zavičaju i njegovoj prošlosti“ (стр. 8). Под „prijedlozima za metodičku obradu“, излистан је, међу осталима, и сљедећи: „Analiza historijskih izvora uz primjenu koncepta multiperspektivnosti“ (стр. 8). Додатно, НПП-ом се упућује: „Za one nastavne jedinice, koje su u udžbenicima slabo ili nikako obrađene, nastavnik će uložiti više truda [...] kako bismo poticali učenike da sami dolaze do znanja prikupljajući i analizirajući historijske izvore [...]“. На тај начин ученици би требали да развијају конкретне вјештине историčара, разликујући чињенице од претпоставки, података од њихове интерпретације [...]“ (стр. 2).

²⁶ *Ibid.*, стр. 7: Међу појединим исходима учења у вези с деведесетим годинама прошлог вијека у БиХ, као примјери ратне свакодневице наводе се сљедећа мјеста: Сарајево, Жепа, Сребреница и Бихаћ, а као мјеста злочина: Маркале, Капија, Зеница и „druga“.

НПП за предмет историје на хрватском језику

У НПП-у који се користи за подучавање предмета историје на хрватском језику није обухваћен период од 1992. до 1995. године у БиХ, те се усклађеност НПП-а и уџбеника нису могли анализирати.

НПП за предмет историје на српском језику

Развој критичког мишљења подразумијева учење како разликовати чињенице од тумачења, као и узроке од посљедица. Сходно томе, НПП 9 (РС, 2018), испуњавајући стандарде из ЗЈНПП за историју (2015), прописује сљедеће: „Важно је подстицати развој критичког мишљења код ученика кроз разликовање чињеница од претпоставки и стереотипа, података од њихове интерпретације, битног од небитног, стварног од прокламованог“.²⁷ Међутим, анализа је показала да чињенице и тумачења нису раздвојени у уџбеницима и наставним материјалима. На примјер, један од исхода учења наставне теме „Република Српска, Босна и Херцеговина и простор бивше Југославије на крају XX и почетку XXI вијека“, како је дефинисано у НПП-у 9 (РС, 2018), јесте и: „наведе узроке и посљедице грађанског рата у БиХ“.²⁸ Ова узрочна веза је потпуно погрешно протумачена у *Наставном материјалу* (РС, 2018) кроз изградњу искривљених историјских наратива.

Један од циљева и задатака наведених у НПП-у 9 (РС, 2018) јесте и: „развијање способности мултиперспективног сагледавања историјских догађаја, појава, процеса и идеја“. Даље се појашњава: „Потребно је, посебно у обради контроверзних догађаја и појава, примјењивати принцип мултиперспективности, тј. сагледавати их из угла свих учесника“.²⁹ Анализа је показала да не само да ни уџбеник *Историја 9* (Васић, 2018) ни *Наставни материјал* (РС, 2019) не примјењују мултиперспективни приступ у обради контроверзних тема (као што је период од 1992. до 1995. године), већ их и представљају на суштински пристрасан начин.

Надаље, *Наставни материјал* (РС, 2018) у супротности је с већином одабраних релевантних исхода учења из ЗЈНПП за историју (2015) и релевантних пасуса из *Смјерница* (2006), као и с бројним циљевима, задацима и препорукама³⁰ из НПП-а 9 (РС, 2018), као што су:

²⁷ НПП 9 (РС, 2018), стр. 13.

²⁸ Даљњи специфични исходи учења наставне теме „Република Српска, Босна и Херцеговина и простор бивше Југославије на крају XX и почетку XXI вијека“ су: „Ученик може да: објасни узроке пропасти Југославије; наведе основне чињенице о пропасти Југославије; [...] издвоји главне фазе у развоју Србије и Црне Горе на крају XX и почетку XI вијека; именује најистакнутије личности политичког, културног, вјерског и спортског живота; [...] издвоји главне фазе у развоју Републике Српске и дејтонске Босне и Херцеговине; анализира број и положај Срба изван Србије и Српске; упореди по сличностима и разликама свакодневни живот почетком XXI вијека са свакодневним животом у доба социјализма“. НПП 9, РС (2018), стр. 13.

²⁹ „Дидактичка упутства и препоруке“, НПП 9 (РС, 2018), стр. 13.

³⁰ НПП 9 (РС, 2018), стр. 8-9: Наведено је сљедећих 14 циљева и задатака: „1) усвајање основних знања о значајним историјским догађањима, појавама, процесима, идејама, вјеровањима и личностима од краја XIX до почетка XXI вијека, 2) развијање схватања историјског времена и простора, 3) развијање способности коришћења историографске литературе, историјских карата, илустрација, графикана и табела, података из енциклопедија, као и материјала са интернета, 4) овладавање терминологијом друштвених и хуманистичких наука, 5) развијање способности прикупљања, коришћења и критике историјских извора, 6) његовање и учвршћивање националног идентитета и патриотизма, 7) његовање уважавања различитости култура, религија и заједница, 8) оспособљавање ученика за самосталан рад, рад у пару и тимски рад, 9) продубљивање интересовања за прошлост и за очување културног наслеђа, 10) развијање способности усменог, писаног и илустративног изражавања историјских садржаја, 11) развијање критичког мишљења, 12) развијање способности мултиперспективног сагледавања историјских догађаја, појава, процеса и идеја, 13) развијање свијести о међусобној условљености завичајне, националне, регионалне и опште историје, 14) оспособљавање ученика за повезивање градива из различитих наставних предмета“.

- Општи циљ и задатак 7: „његовање уважавања различитости култура, религија и заједница”. Овај циљ не може бити постигнут све док наставни материјал садржи изразе и дефиниције које носе поједине карактеристике језика који наводи на мржњу, усмјерену, на примјер, против Албанаца.³¹
- Општи циљ и задатак 11: „развијање критичког мишљења”. Иако је јасно излистан у НПП-у, овај циљ није примијењен.

Изузетак се може наћи у дијелу уџбеника *Историја 9 (Васић, 2018)*, којим се жели научити ученике и ученице да „буду критички настројени према томе како други виде нас”.³² Међутим, овако формулисан израз не потиче критичко размишљање, него консолидацију већ увријеженог сопственог мишљења.

---

³¹ За више о томе, погледати 2.2.4.

³² *Историја (Васић, 2018)*, стр. 181. Исходи учења наставне теме „Република Српска, Босна и Херцеговина и простор бивше Југославије на крају XX и почетку XXI вијека“ у том погледу прецизирају: „Ученик може да критички процијени [...] представе о Србима у иностраном јавном мњењу”, *НПП 9 (РС, 2018)*, стр. 13. За више о томе, погледати 2.2.3.

2. Период од 1992. до 1995. године у уџбеницима и наставним материјалима

Одабрани уџбеници и наставни материјал (погледати Табелу 3) прегледани су ради утврђивања и анализирања садржаја о периоду од 1992. до 1995. године у БиХ у поређењу с релевантним дијеловима *Смјерница (2006)* (погледати Табелу 1), нарочито оним који се односе на осјетљиве теме, мултиперспективност, критичко мишљење, језик који не наводи на мржњу, као и на изградњу узајамног разумијевања и помирења.

2.1. Резиме налаза

Смјерницама (2006) позива се на примјену стандарда Савјета Европе³³ о писању уџбеника историје у БиХ. Као што је у анализи *Карге (2008)* изнесено, ови стандарди предвиђају постизање квантитативне равнотеже текста и материјала за подучавање, као и употребу различитих методолошких алата усмјерених на развијање критичког мишљења и развијање мултиперспективности и компаративних приступа у представљању и дискутовању о историјским догађајима.³⁴

Скоро сви анализирани уџбеници и наставни материјали прате макар неке од горе споменутих захтјева (осим *Наставног материјала (РС, 2018)* који не прати ниједан), на примјер:

- у свима се тежи ка успостављању равнотеже између текста и дидактичког материјала;
- у свима се користи језик који је лишен израза и дефиниција који наводе на мржњу;
- у неким³⁵ се примјењују методолошки алати усмјерени ка развоју критичког мишљења;
- у неким³⁶ се, макар дјелимично, развијају мултиперспективни приступи.

Иако старија генерација уџбеника није нудила детаљан приказ рата у БиХ, донијела је пристрасност и етноцентричне перспективе које су доминирале чак и кроз неколико кратких реченица посвећених тој теми.³⁷ Пристрасност и етноцентричне перспективе опстали су и у новој генерацији уџбеника и наставних материјала за предмет историје који сада детаљно обрађују период од 1992. до 1995. године. Може се закључити да су наративи и тумачења која доминирају јавним обиљежавањем сјећања у БиХ освојили данашње уџбенике и наставне материјале.³⁸ Ти уџбеници и материјали, дакле, нису „алтернативни извор историјског разумијевања, то јест алтернатива по свој прилици сљедбеничким и секташким историјама с којима се [ученици] сусрећу ван школе”³⁹. Заправо, ови

³³ Што се тиче ових стандарда Савјета Европе, видјети, на примјер: Stradling, R. (2001). *Teaching 20th-Century European History*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

³⁴ *Карге (2008)*, стр. 9.

³⁵ *Повијест 9 (Ердеља и други, без године); Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012); Наставни материјали (КС, 2018); и Методички приручник (Шаботић и други, 2012).*

³⁶ Уџбеници и наставни материјали за наставу историје на босанском језику.

³⁷ Видјети *Карге (2008)*.

³⁸ Михајловић Трбовц, чија анализа уџбеника у БиХ завршава с 2013. годином (укључујући уџбенике *Повијест 9 (Ердеља и други, 2010)*, *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)* и *Повијест 9 (Бекавац и други, 2010)*), закључује: „[...] иако је реформа уџбеника ублажила стил изражавања, није промијенила образац представљеног историјског наратива”. (Mihajlović Trbovc, J. (2014). *Javni narativi o preteklosti v okviru procesov tranzicijske pravichnosti: Primer Bosne in Hercegovine / Public Narratives of the Past in the Framework of Transitional Justice Processes: The Case of Bosnia and Herzegovina*. [doktorska disertacija, Univerzitet u Ljubljani]. http://dk.fdv.uni-lj.si/doktorska_dela/pdfs/dr_mihajlovic-trbovc-jovana.pdf, str. 111)

³⁹ Barton, K. C. and McCully, A. W. (2005). History, identity, and the school curriculum in Northern Ireland: an empirical study of secondary students' ideas and perspectives. *Journal of Curriculum Studies*, 37:1, p. 85-116, p. 87.

уџбеници и материјали су моћно средство за потврђивање таквих наратива сљедбеничких и секташких историја.

Укупна процјена не имплицира да не постоје квалитативне разлике између анализираних уџбеника и материјала. Као што је сажето изнад, само *Наставни материјал (РС, 2018)* има врло ниске стандарде и уопште не испуњава захтјеве из *Смјерница (2006)*, док се други материјали разликују на више начина. Уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)* знатно се приближава стандардима из *Смјерница (2006)* јер се у њему пружа равнотежа представљања, али му недостају мултиперспективни приступи у поглављу које се бави деведесетим годинама прошлог вијека у БиХ. Нови *Наставни материјал (КС, 2018)* одличан је примјер увођења адекватних алата за критичко мишљење и мултиперспективност; међутим, етнички је пристрасан.

Сљедећи дио износи три главна проблема која доводе до закључка да ниједан од анализираних уџбеника и наставних материјала не испуњава стандард његовања узајамног разумијевања и помирења.

2.1.1. Истрајност етноцентричких и међусобно искључивих наратива

Анализирани уџбеници и наставни материјали за предмет историје су, углавном, етноцентрични.⁴⁰ Код свих је наратив усмјерен на само један, обично 'сопствени' народ. С обзиром на политички и административни поредак у БиХ, образовање је под директном надлежношћу кантона у ентитету ФБиХ, ентитета РС и БД БиХ⁴¹, чија политичка и административна тијела настављају с етничком сегрегацијом у области образовања.

Подучавати предмет историје кроз етничку перспективу само по себи није највећа препрека остварењу узајамног разумијевања и помирења. Међутим, у БиХ, с обзиром на силовита дешавања из блиске прошлости, етничка перспектива је инструментализована тако да јасно дефинише и раздваја међусобно искључиве наративе о прошлости. Уџбеницима и наставним материјалима се развија то што Каретеро (Carretero), у другим регионалним контекстима, назива „молошким и есенцијалистичким поглед[има] на прошле догађаје“⁴². Наративи су молошки и есенцијалистички у смислу да прате основну шему по којој 'ми', односно 'сопствена' етничка група, полаже право на то да је једина била и остала морално исправна кроз историју, чиме прави јасно разграничење између 'нас' и 'њих', то јесте 'друге(их)' етничке(их) групе(а). Да би молошко-етнички наратив опстао у некој послјератној држави, наметнута је и морална компонента на нарацију скорашње прошлости. Иако неки уџбеници и наставни материјали (нарочито нови материјал за подучавање предмета историје на босанском језику) почињу да развијају алате за мултиперспективност, ни у једном моменту се ти исти алати у овим материјалима не користе за разбијање главног етничког наратива.

У уџбеницима и наставним материјалима у БиХ одбијају се комплексности и нијансе колективног идентитета а граде монолитски идентитети око двије парадигме. Ово је у супротности с оним

⁴⁰ Очигледно, нема много напретка у уџбеницима и наставним материјалима у овом погледу. Ауторка Михајловић Трбовц у погледу уџбеника и наставних материјала коришћених у БиХ до 2013. године закључује: „У наративу наставног материјала национални идентитет одговара етничком идентитету. Историјска тумачења у уџбеницима дубоко су етнизована и функционишу као етнички маркери.“ (Михајловић Трбовц (2014), стр. 299).

⁴¹ У складу с Општим оквирним споразумом за мир у БиХ и Уставом БиХ, образовни систем у БиХ је знатно фрагментован, при чему се 13 министарстава бави питањима образовања на државном, ентитетском и кантоналном нивоу и одјељење у БД БиХ. Не постоји министарство образовања на државном нивоу а Министарство цивилних послова БиХ има слабију координирајућу улогу у погледу образовања. На нивоу ФБиХ постоји министарство, али само с улогом координације између кантона и без икаквих извршних или надзорних овлаштења. Дакле, стварну моћ у области образовања имају кантони у ФБиХ, РС и БД БиХ.

⁴² Carretero, M. (2017). The Teaching of Recent and Violent Conflicts as Challenges for History Education. In: Psaltis, C., Carretero, M. and Čehajić-Clancy, S. (eds.), *History Education and Conflict Transformation*. Cham: Palgrave Macmillan, p. 341-377, p. 368.

што научници и научнице који раде на тему Сјеверне Ирске називају „промишљање о концепту идентитета као о комплексном и изнијансираном проблему”.⁴³

Као што је напријед наглашено, прва парадигма је етницитет а друга, уско везана за прву, феномен колективне жртве. Промовисати нечији етнички идентитет као идентитет жртве је исход свих анализираних уџбеника и наставних материјала.⁴⁴ Сlike ‘сопствене’ колективне жртве у суштој су супротности са сликом ‘другог’ као етничког колектива људи који су постали починиоци злочина у вријеме рата. У вези са ситуацијом у БиХ и конструкцијом колективних слика унутрашње етничке групе (‘ми’) и вањске етничке групе (‘они’), Чехајић-Кленси (Clancy) и Билевиш (Bilewicz) долазе до сљедећег закључка:

„Стога, такви конфликтни наративи не само да наглашавају увјерења и понашања, него, што је и важније, преносе поруку о недостатку морала код вањске групе. Непризнавање варијабилности моралног понашања припадника вањских група може да доведе до оправдавања злочина и кршења људских права почињених против тих вањских група, што у коначници може да представља велику препреку на путу међугрупног помирења.”⁴⁵

Као што је анализа показала, оправдавање и релативизација злочина које су починили припадници ‘сопственог’ народа током ратног периода у БиХ и региону је постало дио наратива који се развијају у уџбеницима и наставним материјалима коришћеним широм БиХ.⁴⁶ Такво сазнање је алармантно. Док год се у подучавању и учењу предмета историје у БиХ не почну да мијењају ови стереотипни, монолитни и међусобно искључиви историјски прикази ‘нас’ и ‘њих’, неће постојати шанса да ће историја доприносити узајамном разумијевању и помирењу у држави.

2.1.2. Мултиперспективност и критичко мишљење не односе се на ‘сопствени’ народ

Начини на које се мултиперспективни приступи и алати за развијање критичког мишљења користе у уџбеницима и наставним материјалима уско су повезани с проблемом начина на које се у њима граде и приказују етнички идентитети. Како је напријед наведено, у неким уџбеницима и наставним материјалима уврштени су одређени алати којима је функција примицање мултиперспективном приступу или стимулација критичког мишљења. Један од ових алата је уврштавање разноврсних извора, као што је то урађено у уџбенику *Историја 9 (Вацућ, 2018)* (стварање искривљених слика о српском народу кроз холивудску филмску продукцију) или у *Наставним материјалима (КС, 2018)* (употреба и злоупотреба медија током рата приказана кроз примјер два различита тумачења масакра на Маркалама).⁴⁷ Међутим, уврштавање разноврсних историјских извора служи само да учврсти антагонизам између ‘нас’ и ‘њих’, у овом случају између српског народа и међународне заједнице.

⁴³ McCully, A. and Reilly, J. (2017). History Teaching to Promote Positive Community Relations in Northern Ireland: Tensions Between Pedagogy, Social Psychological Theory and Professional Practice in Two Recent Projects. In: Psaltis, C., Carretero, M. and Čehajić-Clancy, S. (eds.), *History Education and Conflict Transformation*. Cham: Palgrave Macmillan, p. 301-320, p. 313.

⁴⁴ Једини изузетак у овом погледу је уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*. Наиме, у свом третирању ратних злочина у Хрватској, уџбеник разбија ову парадигму када се укратко, али на релативно уравнотежен начин, осврће на злочине над Србима. У поглављу о рату у БиХ, међутим, недостаје ова перспектива (злочини које су починили припадници ‘сопственог’ народа над другима).

⁴⁵ Čehajić-Clancy, S. and Bilewicz, M. (2017). Fostering reconciliation through historical moral exemplars in a post-conflict society. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 23:3, p. 288-296, p. 290.

⁴⁶ Опет, с изузетком уџбеника *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*.

⁴⁷ За више о овим примјерима, погледати 2.2.2. и 2.2.3.

Савјет Европе је објавио 2018. године принципе и смјернице за квалитетно подучавање историје, у којима се јасно наводи да „Изучавањем историје [...] гради се способност преиспитивања различитих, па чак и супротстављених наратива [...]”.⁴⁸ Како анализа показује, уврштавање разноврсних извора не доводи неминовно до изградње способности преиспитивања различитих и супротстављених наратива. Умјесто тога, уврштавање разноврсних, али не и супротстављених, извора у уџбеницима и наставним материјалима у БиХ довело је до ширења стереотипа.

У овим уџбеницима и наставним материјалима недостаје још један фундаментални аспект неопходан за развијање критичког мишљења, који се тиче аналитичког преиспитивања злочина које су починили припадници ‘сопственог’ народа. Овај недостатак је један од најважнијих аспеката који стоји на путу помирењу. У извјештају Савјета безбједности Уједињених нација из 2014. године наведено је да је у постконфликтним друштвима за помирење, као и за друштвено исцјељење, неопходно да „свака заједница с искреношћу преиспита сопствену улогу у конфликту”.⁴⁹ Искрено суочавање с овом улогом захтијева потпуно нове приступе подучавању предмета историје у БиХ, с обзиром на то да би то значило суочити се с нечим што се досад није ни разматрало, то јест с непријатним приказима злочина које су починили припадници ‘сопственог’ народа против припадника других народа.⁵⁰

2.1.3. Емпатија се учи искључиво према ‘сопственом’ народу

Анализа је показала да „Подучавање историје [...] у окружењу гдје владају подјеле ствара посебне изазове, нарочито зато што је историја емотивном споном уско повезана с националним идентитетом и колективним припадањем”.⁵¹ Суочавање са скоријом прошлосту у БиХ представља велики изазов зато што се још увијек често оспорава и узбуркава осјећања, попут личне трауме и бијеса. Осјећања су овладала уџбеницима и наставним материјалима у БиХ, али веома селективно. Селективност је видљива у односу на то како се и за кога везују позитивна осјећања и емпатија у уџбеницима и наставним материјалима, то јест везују се само за страну ‘сопственог’ народа, али не и за бившу противничку страну, односно други народ. Дакле, кроз све уџбенике и наставне материјале додатно се појачавају већ јаке емоционалне споне искључиво према ‘сопственом’ народу, што, како научници сугеришу, „може ометати процесе критичког мишљења, нарочито при сусретању с осјетљивим историјским материјалом”.⁵²

Учење развијања емпатије је кључни аспект историјског учења. Међутим, концепт историјске емпатије не би требало да служи „изазивању емоционалних реакција код ученика и ученица”.⁵³ Савјет Европе истиче да „[и]сторијска емпатија [...] [о]дноси се на повезивање са и разумијевање могућих мотивација и узрочних фактора који су довели до историјских догађаја и поступака људи. Да би се то радило, ученици и ученице треба да се упознају с историјским материјалом и стекну

⁴⁸ Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*, стр. 5.

⁴⁹ Савјет безбједности Уједињених нација. (29. јануар 2014). *Speakers Stress Crucial Need to Rebuild Post-Conflict Trust as Security Council Discusses Lessons of War, Quest for Permanent Peace*. <https://www.un.org/press/en/2014/sc11266.doc.htm>

⁵⁰ Исти налаз биљежи и ауторица Форић-Пласто, која наводи: „Оно што карактерише анализирани садржаје јест селективно изношење чињеница, апострофирање жртве властитог народа и минимизирање или потпуно игнорирање жртава других народа, избјегавање навођења кривице појединаца из властитог народа и сл.” Видјети: Forić-Plasto, M. (2019). Podijeljena prošlost za podijeljenu budućnost!? Rat 1992-1995. u aktuelnim bosanskohercegovačkim udžbenicima historija. U: *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology) / Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, str. 231-257, str. 251.

⁵¹ McCully, A. (2012). History Teaching, Conflict and the Legacy of the Past. *Education, Citizenship and Social Justice*, 7:2, p. 1-15, p. 4.

⁵² McCully, A. and Reilly, J. (2017). History Teaching to Promote Positive Community Relations in Northern Ireland: Tensions Between Pedagogy, Social Psychological Theory and Professional Practice in Two Recent Projects. In: Psaltis, C., Carretero, M. and Čehajić-Clancy, S. (eds.), *History Education and Conflict Transformation*. Cham: Palgrave Macmillan, p. 306.

⁵³ Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*, стр. 24.

одређени ниво знања о датом периоду. Историјска емпатија не води до поистовјећивања или саосјећања с одређеним становиштем, већ подржава разумијевање⁵⁴. Међутим, све до сада, уџбеници и наставни материјали у БиХ доста се користе за подстицање емоционалних реакција.⁵⁵

Поистовјећивање и саосјећање искључиво са 'сопственим' ставом управо је онај приступ који се користи у уџбеницима и наставним материјалима у употреби у БиХ. Овакав приступ суштински је супротстављен горе споменутим принципима и смјерницама Савјета Европе за квалитетно подучавање историје у 21. вијеку.

Из наведених разлога, ниједан од анализираних уџбеника и наставних материјала не испуњава стандард предвиђен *Смјерницама (2006)* који говори о доприношењу узајамном разумијевању и помирењу.

2.2. Анализа

2.2.1. Осјетљива питања / контроверзне теме

„Контроверзне теме треба да буду наведене у уџбеницима, да би биле отворене за дискусију. Навести да постоје различите интерпретације истих историјских догађаја, уз обавезно навођење различитих историјских извора.” (2.7)

Смјернице (2006)

У свим анализираним уџбеницима и наставним материјалима се сукобом прожете деведесете године прошлог вијека представљају као године 'сопствене' жртве и страдања, а 'друга' страна као починиоци злочина.

Рат у БиХ у периоду од 1992. до 1995. године је изразито осјетљива и контроверзна тема у земљи, с различитим тумачењима која су структурирана углавном према етноцентричким перспективама. Додатно, рат у Хрватској од 1991. до 1995. године такође је веома осјетљива тема у колективном сјећању Хрвата и Срба, док је рат на Косову и бомбардовање Југославије од стране НАТО-а 1999. године подједнако осјетљива тема у колективном сјећању Срба.

Стога, сљедећа дискусија укључује примјере према којима су три горе споменута конфликта приказана у анализираним уџбеницима и наставним материјалима. С циљем испитивања најосјетљивијих и најконтроверзнијих питања, анализа је усмјерена на сљедеће три теме:

- једностран поглед на злочине,
- Сребреница и
- повезнице између деведесетих година прошлог вијека и Другог свјетског рата.

⁵⁴ *Ibid*, стр. 24. Ова смјерница се односи на Принцип 8: „Ставити у равнотежу когнитивне, емотивне и етичке димензије у подучавању и учењу историје”, стр. 9.

⁵⁵ Видјети примјере у овом извјештају на стр. 19-20, 45 (из уџбеника *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*); на стр. 18-19, 44 (из *Наставних материјала (КС, 2018)*); на стр. 25, 50 (из *Методичког приручника (Шаботић и други, 2012)*); на стр. 21-22, 36-37 (из уџбеника *Историја 9 (Васић, 2018)*); на стр. 29, 37-40 (из *Наставног материјала (РС, 2018)*).

2.2.1.1. Једнострано виђење злочина

Једна од најосјетљивијих тема из скорашње историје БиХ и региона јесте нарација о злочинима које су починили припадници 'сопственог' народа током ратних сукоба деведесетих година прошлог вијека.

У анализираним уџбеницима и наставним материјалима споменути период се приказује првенствено као вријеме 'сопствене' жртве, а сходно томе 'друга' страна као починиоци злочина. Овај главни наратив се постиже кроз три стратегије:

- стратегија прикривања, то јест спомињање мјеста злочина, али уз избегавање расправљања о њима као о мјестима злочина које су починили припадници 'сопственог' народа (*Наставни материјал (РС, 2018)* и уџбеник *Историја 9 (Васић, 2018)*);
- стратегија неспомињања (уџбеник *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)* и *Методички приручник (Шаботић и други, 2012)* или релативисања злочина које су починили припадници 'сопственог' народа (*Наставни материјали (КС, 2018)*); и
- стратегија истовременог спомињања и оправдавања злочина које су починили припадници 'сопственог' народа (уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*).

Изузетак је уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*, у којем се накратко спомињу злочини које су починили припадници ХВ-а над Србима, али без оправдавања; међутим, злочини које су починили припадници 'сопственог' народа у току рата у БиХ нису обрађени.

Подучавање предмета историје на босанском језику

Уџбеник *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)* и *Методички приручник (Шаботић и други, 2012)*

Једна реченица у уџбенику је посвећена злочинима које су починили припадници ХВО-а над Бошњацима⁵⁶; међутим, нема ријечи о томе да су припадници АРБиХ такође починили злочине. Логор у Челебићима⁵⁷ није споменут, што индиректно имплицира да су само несрпски становници били затвореници у логорима.

„Nesrpsko stanovništvo koje nije pobjeglo na vrijeme ili koje nije imalo novca da kupi slobodu najčešće je završavalo u koncentracionim logorima. Među njima su se po okrutnosti prema zatvorenicima izdvajali logori u Omarskoj, Trnopolju, Keratermu i Manjači. Logori za Bošnjake formirani su i tokom sukoba između ARBiH i HVO-a, kao što su Heliodrom kod Mostara i Dretelj kod Čapljine.”⁵⁸

Слиједје други примјери једностраног погледа на злочине:

„Potom ćemo opisati početak i tok ratnih operacija u Bosni i Hercegovini, te zločine nad nesrpskim stanovništvom koji su počinjeni od strane srpskih paravoјnih formacija, te voјske

⁵⁶ *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*, стр. 185.

⁵⁷ За кратак резиме историјске позадине, истрага, оптужница и пресуда МКСЈ-а видјети: Међународни кривични суд за бившу Југославију. (без датума). *Zločini protiv Srba u logoru Čelebići*. ICTY.org, https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/bcs/jit_celebici_bcs.pdf. За потпуну пресуду МКСЈ-а видјети: Међународни кривични суд за бившу Југославију. (16. новембар 1998). *Tužilac protiv Delalića, Mucića, Delića i Landže, predmet br. IT-96-21-T (predmet „Čelebići”), Presuda od 16. novembra 1998. godine*. ICTY.org, <https://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/bcs/cel-tj981116b.pdf>.

⁵⁸ *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*, стр. 185.

republike Srpske. Da bi olakšali dalje praćenje nastave, poslužit ćemo se analizom slikovnog materijala iz udžbenika U/185 (slike zapaljene skupštine i koncentracionog logora u Trnopolju [...]).⁵⁹

»[...] → etničko čišćenje – protjerivanje nesrpskog stanovništva sa prostora pod svojom kontrolom → [...] – nesrpsko stanovništvo zatvarano u koncentracione logore (Omarska, Trnopolje, Keraterm, Manjača ...)».⁶⁰

Наставни материјали (КС, 2018)

У дијелу А) за ученике и ученице, злочини које су починили припадници АРБиХ се накратко спомињу, као на примјер:

- Суђења припадницима АРБиХ за злочине почињене над Србима и Хрватима⁶¹, што је важан корак ка инклузивном бављењу осјетљивим темама, а може се видјети у сљедећем примјеру:

„Једна од послједика опсаде Сарајева био је и један број злочина над цивилима у граду починjen од стране припадника Оружаних снага РБиН. Овај број не треба поредити са бројем злочина које су починиле српске снаге. Треба имати у виду његову моралну димензију и мрљу на образу heroјске одбране мултиетничког Сарајева. Најтежи од ових злочина су још у току рата судски санкционисани.»⁶²

- Пет случајева пред МКСЈ: три против три припадника ВРС-а, један против једног припадника ХВО-а и један против једног припадника АРБиХ.⁶³ Посљедњи случај је везан за логор у Челебићима, чији опис кратко говори о томе да је, међу осталима, Хазим Делић осуђен за ратне злочине у Челебићима. Ту се логор у Челебићима спомиње на сљедећи начин:

„Армија БиН је заробљенике држала у сбирним центрима за ратне заробљенике, затворима и другим мјестима затоčenja (нпр. Челебићи су од стране ICTY окарактерисани као *prison-camp*).»⁶⁴

У овом опису је изостављено да су затвореници углавном били српски цивили, а не спомињу се ни жене које су силовали стражари.⁶⁵

У дијелу Б) за наставнике и наставнице, уз логор у Челебићима, споменути су и логори у Омарској, Хелиодрому и други, без икаквих информација о њима.⁶⁶ Умјесто тога, у материјалу се предлаже да се ученицима и ученицама зада да сами пронађу „[...] те примјете да ли се у њиховој непосредној близини налазе масовне гробнице. Šта нам то говори?»⁶⁷ Постојање масовних гробница указује на то да се десио ратни злочин. Али затварање цивила, употреба физичке силе против цивила и њихово убијање такође представљају ратни злочин. Питајући „шта нам ово говори?“ без предочавања онога што је, на примјер, представљао логор у Челебићима, подстиче релативисање злочина који су се ту догодили. Релативисање злочина које су починили припадници ‘сопственог’ народа подржано је и у два испод наведена примјера.

⁵⁹ Методички приручник (Шаботић и други, 2012), стр. 82.

⁶⁰ *Ibid*, стр. 82. [Три тачке на крају цитата су као у извору.]

⁶¹ Наставни материјали (КС, 2018), стр. 30.

⁶² *Ibid*, стр. 23.

⁶³ *Ibid*, стр. 29.

⁶⁴ *Ibid*, стр. 31.

⁶⁵ Осим докумената МКСЈ-а, за кратку расправу о Челебићима видјети и: Calic, M.-J. (2010). *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München, стр. 317.

⁶⁶ Наставни материјали (КС, 2018), стр. 73.

⁶⁷ *Ibid*. Како би одговорили на питање, ученици и ученице би требали да анализирају мапу на страници 30.

Наставницима и наставницама се препоручује да раде анализу два примјера: Омарске и Трнопоља.⁶⁸ Међу набројаним питањима која треба да буду постављена ученицима и ученицама, ниједно се не односи на логоре у којима су затвореници били Срби.⁶⁹ Иако не на директан начин, у тексту се сугерише да су искључиво Срби били ти који су проводили етничко чишћење и противзаконито затварали цивиле у логорима:

„Logori za civilno stanovništvo po međunarodnom pravu i važećim konvencijama se ne smiju osnivati, te su se agresorske vlasti lukavo poslužile s mogućnošću da se logori za civile tretiraju logorima ratnih zarobljenika, a logoraši ratnim zarobljenicima.”⁷⁰

Напосљетку, у наставку текста, логор у Челебићима је представљен као логор на територији која је била под контролом Срба, што је изразито обмањујућа информација:

„Logori na području pod kontrolom bh. Srba bili su pod kontrolom policijskih ili vojnih snaga Srpske republike od čega su najpoznatiji Omarska, Keraterm i Trnopolje (sva tri na području opštine Prijedor), Manjača (Banja Luka), Luka Brčko, KPD Foča, O.š. Vuk Karadžić (Bratunac), Sušica (Vlasenica), Batković (Biljeljina), Čelebići (Konjic) i dr.”⁷¹

Подучавање предмета историје на хрватском језику

Уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*

Сукоб између Хрвата и Бошњака се помиње у поглављу „Početak rata u BiH“:

„U nekim djelovima BiH (središnja Bosna, Rama, Mostar) su u proljeće 1993. političke razmirice prerasle u oružane sukobe. Oni su doveli do raseljavanja stanovnika i velikog broja poginulih.”⁷²

Могуће је да се овим примјером имплицира да су обе стране починиле злочине, али се то нигдје изричито не каже. Конкретна мјеста која се повезују с конкретним злочинима које су починили припадници ‘сопствене’ стране се не помињу (на примјер, Ахмићи⁷³ или Челебићи⁷⁴).

Као и у свим анализираним уџбеницима за подучавање предмета историје на хрватском језику, рат у Хрватској заузима много битнију улогу него рат у БиХ и о њему се знатно опширније расправља. У уџбенику, злочини које су починили припадници хрватских снага у рату у Хрватској оправдавани су одлукама које је руководство Србије доносило, што не оставља никакав простор за развијање емпатије према патњи Срба. Емпатија за жртве ‘оне друге стране’ очигледно није један од образовних циљева задатих у овом уџбенику.

„Za ratove na području bivše Jugoslavije [...] najodgovorniji su tadašnje srbijansko političko vodstvo, koje je provodilo velikosrpsku politiku, i srpski ekstremisti koji su započeli s nasiljem i zločinama kao metodom destabilizacije, osvajanja i etničkog čišćenja pojedinih područja

⁶⁸ *Ibid.*, стр. 74.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*, стр. 182-183.

⁷¹ *Ibid.*, стр. 183.

⁷² *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, стр. 178.

⁷³ Ахмићи се односе на убиства око 120 бошњачких цивила које су починили припадници ХВО-а у априлу 1993. године. За пресуде МКСЈ-а видјети: Међународни кривични суд за бившу Југославију. (29. јули 2004). *Tužilac protiv Blaškića, предмет број IT-95-14-A, Presuda od 29. jula 2004. godine.* ICTY.org. <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/acjug/bcs/040729.pdf>; Међународни кривични суд за бившу Југославију. (26. фебруар 2001). *Tužilac protiv Kordića i Čerkeza, предмет број IT-95-14/2-T, Presuda od 26. februara 2001. godine.* ICTY.org. https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/tjug/bcs/010226.pdf.

⁷⁴ Логором у Челебићима управљале су бошњачке и хрватске снаге.

u Hrvatskoj. Uslijed silovite srpske agresije na Hrvatsku zločine su počinili i neki pripadnici redovitih hrvatskih postrojbi. O tome govore ubojstva Srba, pojedinaca i skupina, u Gospiću, Osijeku, Sisku, Pakračkoj Poljani, i Paulin Dvoru 1991., u Medačkom džepu 1993. te događaji nakon operacije Oluja i primjer vojnog zatvora Lora u kojemu su zlostavljani neki zarobljeni pripadnici srpskih snaga. Protiv počinitelja tih zločina hrvatsko je pravosuđe provelo brojne kaznene postupke ili ih još uvijek vodi. Spomenuti zločini nisu bili dio hrvatske politike, niti su bili unaprijed planirana s namjerom protjerivanja Srba iz Hrvatske. Spomenuto se ne smije zanemariti ako se tijekom povijesnoga procesa u Hrvatskoj od 1990. do 1995. želi prikazati cjelovito i objektivno. Posebice se ne smiju zanemariti okolnosti u kojima su zločini počinjeni. Upravo zbog toga što su to uglavnom radile planski, srpske snage počinile su neusporedivo veći broj zločina od svojih protivnika, pa je i broj ubijenih civila Hrvata veći nego broj ubijenih Srba. Završna oslobodilačka operacija Oluja je u odnosu na žrtve koje su na tim prostorima u povijesti prouzročile razne vojske u sličnim završnim operacijama provedena uz minimalne žrtve. Vodstvo pobunjenih Srba u Hrvatskoj najodgovornije je za stradanje i patnju svojih sunarodnjaka jer je odbacilo sve mirovne ponude Hrvatske vlade i međunarodne zajednice. Upravo zbog takvih okolnosti nije primjereno izjednačavati okolnosti nastajanja izbjegličkih kolona srpskoga stanovništva u Bljesku i Oluji 1995. s prognaničkim kolonama Hrvata i ostaloga nesrpskoga stanovništva iz godine 1991. Prve kolone posljedica su legalnih oslobodilačkih operacija hrvatskih vojno-redarstvenih snaga, a druge su rezultat plana o etnički čistoj velikoj srpskoj državi.⁷⁵

Уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*

Рат у БиХ је представљен само на једној страници, а то није довољно простора за бављење овако осјетљивом темом.⁷⁶ Жртве рата у БиХ се кратко помињу, без навођења њихове етничке припадности:

„Civilno stanovništvo jako je postradalo, isto tako vjerski objekti i kulturni spomenici. Računa se da je u ratu u BiH poginulo više od 150.000 ljudi.”⁷⁷

Уџбеник је суздржан по питању тога ‘ко је патио више’, али такође не именује ни мјеста гдје су злочине починили припадници ‘сопственог’ народа у БиХ (на примјер, у Ахмићима или Челебићима).⁷⁸

Слично уџбенику *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, рат у Хрватској је у овом уџбенику подробније обухваћен него рат у БиХ. Међутим, овај уџбеник је у неким сегментима боље уравнотежен, нарочито у изношењу тога да су каткад хрватски политичари долијевали уље на ватру, што је распиривало страх српског становништва у Хрватској, као, на примјер, у поглављу „Domovinski rat“:

„Srpski mediji i agitatori iz Srbije plašili su srpsko stanovništvo u Hrvatskoj da Republika Hrvatska postaje slična ustaškoj NDH i da ako hoće ostati živi, trebaju uzeti oružje u ruke.”⁷⁹

„Uspješnosti ove propagande neodmjerenim su izjavama pridonijeli i neki hrvatski političari te je u područjima Hrvatske naseljenim srpskim stanovništvom prevladalo antihrvatsko raspoloženje [...]”⁸⁰

⁷⁵ *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, стр. 173-174.

⁷⁶ Поређења ради: у овом уџбенику поглавље „Криза социјалистичке Југославије” обрађено је на једној и по страни, „Domovinski rat” у Хрватској на три стране, а Други свјетски рат на територији Југославије на 14 страна.

⁷⁷ *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*, стр. 237.

⁷⁸ Видјети фусноте 73 и 74.

⁷⁹ *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*, стр. 234, поглавље „Domovinski rat”.

⁸⁰ *Ibid.*

Насупрот уџбенику *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, овај уџбеник не прати исту жестоку линију тумачења и самооправдавања. Међутим, овај уџбеник изричито, али само парцијално, спомиње злочине припадника 'сопственог' народа, међу којим је сљедећи примјер најексплицитнији:

„Na poziv vodstva Republike Srpske Krajine, a dijelom i zbog straha od suočenja s posljedicama počinjenih zločina, većina srpskog stanovništva napustila je to područje i otišla u Srbiju. Njihov povratak još uvijek teče. Tijekom i nakon operacije Oluja spaljen je dio kuća odbačenih Srba, a dogodilo se i više ubojstava srpskih civila. Pojedinci su za navedene zločine optuženi, a neka suđenja su još uvijek u tijeku.“⁸¹

На другим мјестима, у тексту би се могло имплицирати да су жртве биле искључиво припадници народа који није српски:

„U godinama do oslobođenja Hrvatske, računa se da je poginulo 13000 vojnika i civila. Mnogi su ranjeni, a još ih je više izbjeglo iz svojih domova. Ubijanjem i protjerivanjem nesrba trebalo je stvoriti etnički čista područja, naseljena isključivo Srbima.“⁸²

Подучавање предмета историје на српском језику

Уџбеник *Историја 9 (Васић, 2018)*

Једино су припадници 'сопственог' народа споменути као жртве, док су злочини које су починили припадници 'сопственог' народа изостављени. Изузетак чине два кратка пасуса у поглављу „Посљедице ратова за југословенско наслеђе“, који би били наведени као примјери добре праксе кад би садржали било какве чињенице или појашњења. Али, без тих појашњења, као и без изношења критеријума који су коришћени за бирање ових мјеста, наведене локације остају само топоними без пратећег контекста:

„Мјеста масовних злочина била су: Сребреница, Козарац, Казани, Кравице, Ахмићи, Пакрац, Овчара, Медачки џеп. Највише су били разорени градови: Вуковар, Сарајево и Мостар.“⁸³

У истом том поглављу се спомиње етничко чишћење, гдје се каже да су у БиХ припадници свих народа присилно расељени, док су детаљно приказане само посљедице по Србе на територији Хрватске, ФБиХ и Косова.⁸⁴

У поглављу „Рат у Хрватској“⁸⁵, спомињу се само српске жртве током операција Олуја и Бљесак, док се не спомињу хрватске жртве и етничко чишћење хрватског становништва које су провели припадници српских снага.

⁸¹ *Ibid*, стр. 239, поглавље „Oslobođenje hrvatskih područja“.

⁸² *Ibid*, стр. 235, поглавље „Domovinski rat“.

⁸³ *Историја 9 (Васић, 2018)*, стр. 180.

⁸⁴ *Ibid*, поглавље „Посљедице ратова за југословенско наслеђе“: „Једна од битних посљедица ратова за југословенско наслеђе јесу присилне миграције, прозване „етничко чишћење“. Становништво је напуштало своје домове пред војскама противничких народа. Из Хрватске је избјегло и протјерано скоро 450.000 Срба. Срби су према попису из 1991. године чинили преко 12% становништва те републике, а према попису из 2011. године тек нешто изнад 4%. У БиХ је расељено преко 1,3 милиона припадника свих народа. Према резултатима (оспораваним) пописа из 2013. године, у Федерацији БиХ Срби чине само 2,5% становништва. Срби су 1999. године, након повлачења југословенске војске и полиције са Космета, морали масовно напустити ту покрајину.“ [Задебљани текст је као у извору.]

⁸⁵ *Ibid*, стр.179-180.

У поглављу „Грађански рат у БиХ (1992-1995)”⁸⁶, уопште се не спомиње етничко чишћење које су провели припадници српских снага, као ни логори на сјеверу БиХ.

Наставни материјал (РС, 2018)

У тексту се имплицира да су Муслимани у БиХ започели рат, а да су Срби одговорили само када би се нашли у дефанзивној ситуацији:

„Дана 1. марта 1992. десио се муслимански напад на српску свадбену поворку, да би сутрадан Срби поставили барикаде у граду.”⁸⁷

У тексту се даље каже:

„Крвопролиће се десило на подручју Купреса, Босанског Брода и Бијељине. Обје стране, српска и муслиманско-хрватска, биле су наоружане. Срби су се ослањали на ЈНА, Хрвати на Хрватску, а муслимани су имали паравојну формацију „Патриотску лигу”.”⁸⁸

У материјалу се не објашњава који су критеријуми коришћени за избор ове три наведене локације, нити се објашњава ко је овдје пролио чију крв. С обзиром на то да је ово дио у којем се говори како је почео рат, могло би значити (али никако са сигурношћу) да би ова мјеста требало да представе догађаје из прољећа 1992. године. У Купресу би се то могло односити на борбе између хрватских и српских трупа, током којих су почињени ратни злочини на обје стране. У случају Босанског Брода, то би се могло односити на масакр у Сијековцу у марту 1992. године, у којем су припадници хрватских и бошњачких војних јединица убили српске цивиле. Коначно, спомињање Бијељине могло би се односити на преузимање града почетком априла 1992. године, које је пропраћено великим насиљем над бошњачким и другим мањинским становништвом. Остаје, међутим, нејасно да ли је ово заиста тако. Наредна реченица да су се Срби ослањали на ЈНА, а Муслимани на паравојне јединице могла би да имплицира (али и ово остаје нејасно) да су се Срби борили регуларним борбеним трупима, док су се Муслимани борили нерегуларним борбеним трупима. Не само да овдје није нигдје споменуто да су се Срби и Хрвати такође борили уз коришћење паравојних формација, већ се свођење употребе паравојних формација само на муслиманску страну посебно чини обмањујућим. У Бијељини су насиље над градским цивилним становништвом вршиле паравојне формације из Србије – Српска добровољачка гарда, позната и као Арканови тигрови.

То што се не објашњава шта називи мјеста овдје заправо представљају дио је истог, напријед споменутог проблема о уџбенику *Историја 9* (Васић, 2018). Без одговарајућег објашњења и контекстуализације, наведена мјеста остају само топоними на којима су се злочини догодили. Изричита контекстуализација не само да би овдје била неопходна, него би се, осим тога, значајно смањила двосмисленост текста која лако може довести до историографског погрешног тумачења.

---

⁸⁶ *Ibid.*, стр. 186-187.

⁸⁷ Наставни материјал (РС, 2018), стр. 16.

⁸⁸ *Ibid.*

2.2.1.2. Сребреница

Дешавања у Сребреници још једна је изразито осјетљива и контроверзна тема у БиХ. Власти у РС прихватају да су масовни злочини против Бошњака почињени у Сребреници у јулу 1995. године, али не и да је то био геноцид. Овакав став, који је потпуно опречан налазима МКСЈ, представља једну од главних препрека ка узајамном разумијевању и помирењу. У ФБиХ, подучавање о геноциду у Сребреници је уврштено у нове законе о образовању који су ступили на снагу у Кантону Сарајево у мају 2017. године.⁸⁹

Постоје битне разлике у томе како се у различитим уџбеницима и наставним материјалима приступа овој теми:

- Сви анализирани уџбеници се баве овом темом кроз само неколико реченица, док уџбеници који се користе за подучавање предмета историје на хрватском и српском језику не користе ријеч геноцид да би описали шта се десило у Сребреници.
- У *Наставном материјалу (РС, 2018)* у потпуности се изоставља ова веома осјетљива тема. Дешавања у Сребреници у јулу 1995. године нису споменута.
- У *Наставним материјалима (КС, 2018)* посвећује се далеко више страница и садржаја овој теми него у било којем уџбенику у БиХ. Главни проблем у овом материјалу при бављењу дешавањима у Сребреници је тај да је „Сребреница“ сведена на геноцид у јулу 1995. године, чиме се, наравно, емпатија показује само према жртвама овог догађаја. Међутим, историја општине Сребреница из периода рата много је сложенија. У наставном материјалу се избјегава да се то исказе, то јест да се наведу и српске цивилне жртве из околине Сребренице.

Подучавање предмета историје на босанском језику

Уџбеник *Историја 9 (Шаботић и други, 2012)*

У уџбенику се геноцид штуро спомиње:

„У јулу 1995. године српске снаге, Војска РС-а и МУП РС-а, под командом Ратка Младића освојиле су „застичене зоне“ Жепу и Сребреницу и том приликом побили више од осам хиљада Бошњака. Time је почињен највећи **genocid** у Европи након Другог свјетског рата, што је потврдио и Међународни суд правде у Хагу 2007. године.“⁹⁰

Наставни материјали (КС, 2018)

Овај наставни материјал се детаљно бави темом Сребренице. Њиме су на 13 страна понуђене информације, задаци, визуелни материјал и још тога што је предвиђено да се обради у два наставна часа. Сад се поставља питање како ученици и ученице могу правилно разумјети тако сложен и опсежан материјал у тако кратком времену. Наставна јединица о Сребреници такође садржи примјере и добре и лоше праксе.

⁸⁹ Из предговора *Наставних материјала (КС, 2018)*, стр. 3: „Skupština Kantona Sarajevo je u maju 2017. godine donijela novi Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, te novi Zakon o srednjem obrazovanju, koji su predvidjeli da će Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo omogućiti učenicima osnovnih i srednjih škola intenzivnije izučavanje opsade Sarajeva, u agresiji 1992-1995. godine na Bosnu i Hercegovinu, te posebno o zločinima protiv čovječnosti i zločinu genocida počinjenih u Bosni i Hercegovini u navedenom periodu.“

⁹⁰ *Историја 9 (Шаботић и други, 2012)*, стр. 187. [Задебљани текст је као у извору.]

Примјери добре праксе

У дијелу А) за ученике и ученице приказана је фотографија са скупа невладине организације (НВО) „Жене у црном“, одржаног у Београду.⁹¹ С обзиром на то да се ова НВО залаже за прихватање геноцида у Сребреници, представљање ове фотографије је добар покушај да се прикаже да нису сви Срби мишљења да се у Сребреници није десио геноцид.

У дијелу Б) за наставнике и наставнице, један од функционалних циљева наставне јединице „Genocid u Srebrenici 1995., humanitarno-pravni aspekti“ јесте „vježbanje primjenjivanja multiperspektivnosti“, а наводи се и додатни задатак: на основу поглавља из уџбеника које говори о паду Сребренице, ученици и ученице треба да напишу новинске чланке: један из перспективе БиХ, један из перспективе Низоземске и један из перспективе Сједињених Америчких Држава.⁹²

Примјери лоше праксе

Главни проблем овог наставног материјала јесте што се „razvijati empatiju spram žrtava“ (као један од циљева наставне јединице о геноциду у Сребреници) односи искључиво на развијање емпатије према жртвама ‘сопствене’ стране. С тим у вези, на овом мјесту је неопходно јасно навести да, приликом обраде теме геноцида у Сребреници, излив посебне емпатије према жртвама овог геноцида потпуно је природан, оправдан и потребан због тежине овог ратног злочина и значаја који је стекао у колективном сјећању Бошњака. У исто вријеме, међутим, историја Сребренице током рата, као и многих других мјеста, веома је сложена. То се може видјети из, на примјер, историје општине Сребреница од 1992. до 1993. године, када је становницима тог мјеста пријетила глад због блокаде испорука помоћи, па је АРБиХ, праћена цивилима, упадала у српска села у околини како би заплијенили оружје, муницију и храну. У дијелу А) за ученике и ученице, ти су догађаји описани на сљедећи начин:

„Obzirom da srpske snage nisu dozvoljavale konvojima UN-a da dostave hranu, jedini izvor bila su utvrđena srpska, te okupirana i popaljena muslimanska sela. Stanovnici Srebrenice svakodnevno su u potrazi za hranom odlazili kroz linije opsade u ta sela. Prozvani su „tragačima za hranom“. U potrazi za hranom mnogi su izgubili život. U akcijama su učestvovali civili a često i djeca.“⁹³

Цивили, у потрази за храном, обично су пратили јединице АРБиХ у нападу. Српски цивили из околних села, међу њима и жене и дјеца, такође су гинули у овим нападима,⁹⁴ али се ово у наставном материјалу игнорише. „Mnogi su izgubili život“ односи се искључиво на цивиле припаднике ‘сопственог’ народа. Није исказана емпатија за цивиле ‘друге’ стране који су убијени. Ово је један од највећих недостатака овог материјала.

На исти проблем се наилази и у дијелу Б) за наставнике и наставнице. На примјер, наставне јединице „Etničko čišćenje, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti počinjeni u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine“⁹⁵ и „Genocid u Srebrenici 1995., humanitarno-pravni aspekti“⁹⁶ имају идентичне исходе учења:

⁹¹ Наставни материјали (КС, 2018), стр. 44.

⁹² Ibid, стр. 76-77.

⁹³ Ibid, стр. 37.

⁹⁴ На примјер, у нападу на Кравицу у општини Братунац на православни Божић 1993. године је „[...] велики број Срба, укључујући и цивиле, погинуо и био рањени, а дошло је и до масовног уништења имовине.“ Видјети: Мисија ОЕБС-а у Босни и Херцеговини. (2016). *Krivična djela počinjena iz mržnje i incidenti motivisani predrasudama u Bosni i Hercegovini: Rezultati praćenja krivičnih djela počinjenih iz mržnje i incidenata motivisanih predrasudama za 2015. godinu koje je provela Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini.* <https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/283451.pdf>, стр. 8.

⁹⁵ Наставни материјали (КС, 2018), стр. 69.

⁹⁶ Ibid, стр. 76.

развијање емпатије према жртвама, наглашавање вриједности слободе, истицање негативних посљедица рата, посебно у погледу кршења основних људских права, развијање свијести против било какве врсте сегрегације, дискриминације и етничког чишћења, као и подучавање о миру. Међутим, у обје јединице, нити једном се не спомињу настрадали међу цивилима са српске стране.

Методички приручник (Шаботић и други, 2012)

Овај методички приручник садржи само основне информације о садржају појединачних наставних јединица и лекција. Садржај који се односи на Сребреницу је дио наставне јединице „Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini (1992-2000)“.

Методички приручник овдје наводи као образовне задатке:

„stjecanje znanja o tihoj okupaciji Bosne i Hercegovine od strane JNA i paravojnih formacija iz Srbije i Crne Gore odanih SDS-u, [...], stjecanje znanja o početku odbrambenooslobodilačkog rata, razaranjima, ratnim zločinima i genocidu u Srebrenici [...]“⁹⁷

Као васпитне задатке, наводи сљедеће:

„razvijanje ljubavi prema domovini, osuda agresije jedne države na drugu državu, osuda ratnih sukoba i materijalnih razaranja, osuda ljudskih progona, osuda nacionalizma i vjerske diskriminacije, razvijanje empatije kod učenica/učenika i suosjećanja za žrtvu progona“⁹⁸

А као функционалне задатке наводи, међу осталима:

„[...] razvijanje sposobnosti učenica/učenika da upoznaju historiju iz različitih historijskih izvora, razvijanje sposobnosti uočavanja uzročno-posljedičnih veza [...]“⁹⁹

Под дијелом „Prijedlog artikulacije nastavnog časa“, у наставку текста се каже:

„U nastavku časa učenicima/učenicima ćemo pojasniti potpisivanje Vašingtonskog sporazuma i nastanak Federacije Bosne i Hercegovine, a zatim i događaje koji su prethodili potpisivanju dejtonskog mirovnog sporazuma (ubistvo 71 Tuzlaka i Tuzlanke – maj 1995, te pad zaštićenih zona Žepe i Srebrenice – juli 1995). Posebnu pažnju posvetit ćemo genocidu počinjenom u Srebrenici, jula 1995. godine [...]“¹⁰⁰

На истој страни се налази план табле/графофолије у којем стоји:

„[...] - zaštićene zone UN-a (Srebrenica, Žepa, Tuzla, Sarajevo, Bihać i Goražde); - 1995. osvojena Žepa, a potom i Srebrenica (11. jula) → počinjen genocid nad Bošnjacima u kojem je ubijeno preko 8 000 ljudi [...]“¹⁰¹

Као и у случају *Наставних материјала* (КС, 2018), главни проблем с темом Сребренице у овом методичком приручнику јесте тај што се „razvijanje empatije kod učenica/učenika“ заправо односи на емпатију искључиво према жртвама ‘сопствене’ стране. Српске жртве из околине сребреничке енклаве уопште се не спомињу. Функционални задатак „razvijanje sposobnosti učenica/učenika da upoznaju historiju iz različitih historijskih izvora“ није примијењен јер се не нуди било какав поглед на српске цивилне жртве рата. Сходно томе, васпитни задатак „razvijanje ljubavi prema domovini“ могао би да буде протумачен као развијање оданости према ‘сопственом’ народу, јер је јасно да се нигдје не спомињу проживљена искуства других народа у тој истој домовини.

⁹⁷ Методички приручник (Шаботић и други, 2012), стр. 81, „Zadaci nastavne jedinice“.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ *Ibid.*, стр. 82.

¹⁰¹ *Ibid.*

Подучавање предмета историје на хрватском језику

Уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*

У уџбенику се за догађаје из јула 1995. године у Сребреници не користи ријеч геноцид. Умјесто тога, једна реченица описује оно што се десило на следећи начин: „[...] [došlo je do] najveće[g] stradanj[a] civilnog stanovni[štva] poslije Drugog svjetskog rata.“¹⁰²

Уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*

У овом уџбенику се такође не користи ријеч геноцид за догађаје у Сребреници из јула 1995. године. У њему се каже:

„Najvećim masakrom bosanskohercegovačkog rata smatra se pokolj u **Srebrenici** u srpnju 1995. godine. Srpska vojska [...] tada je ubila više od osam tisuća muslimanskih muškaraca i dječaka.“¹⁰³

Међутим, на истој страни се налазе и дијелови Клинтоновог говора из 2003. године, током отварања „Меморијалног центра Сребреница–Поточари, Спомен обиљежје и мезарје за жртве геноцида из 1995. године“. У свом говору, Клинтон користи ријеч геноцид да опише догађања из јула 1995. године.¹⁰⁴

Подучавање предмета историје на српском језику

Уџбеник *Историја 9 (Васић, 2018)*

У овом уџбенику се накратко спомиње Сребреница кроз двије реченице у којима се не објашњава шта се тамо догодило. Те двије реченице су:

„Мјеста масовних злочина била су: Сребреница, Козарац, Казани, Кравице, Ахмићи, Пакрац, Овчара, Медачки џеп. Највише су били разорени градови: Вуковар, Сарајево и Мостар.“¹⁰⁵

„ВРС је у јулу заузела Сребреницу и Жепу.“¹⁰⁶

Наставни материјал (РС, 2018)

У овом наставном материјалу се Сребреница ни на који начин не спомиње, што значи да је одабрано да се шути поводом једне од најконтроверзнијих и најосјетљивијих тема у српско-бошњачким односима.

¹⁰² *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, стр. 179.

¹⁰³ *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*, стр. 237. [Задебљани текст је као у извору.]

¹⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵ *Историја 9 (Васић, 2018)*, стр. 180, поглавље „Посљедице ратова за југословенско наслеђе“.

¹⁰⁶ *Ibid.*, стр. 187, поглавље „Крај рата 1995. године“.

2.2.1.3. Повезнице између деведесетих година прошлог вијека и Другог свјетског рата

Будући да приказивање догађаја из Другог свјетског рата није предмет ове анализе, слједећи кратки текст служи само да би се указало на везе у приказивању догађаја у периоду од 1992. до 1995. године и Другог свјетског рата. Дакле, Други свјетски рат се у овој анализи спомиње јер је, у готово свим уџбеницима и наставним материјалима, изграђена упитна веза између ова два периода ради јачања идентитета жртве. Наиме, у материјалима за подучавање предмета историје на босанском језику повучена је симболичка паралела између њемачког нацизма и српског национализма деведесетих година прошлог вијека, као и између холокауста над Јеврејима у Другом свјетском рату и етничког чишћења којег је провела српска страна деведесетих година прошлог вијека (кроз текст, фотографије, као и кроз питања). Материјали за подучавање на српском језику не само да успостављају континуитет у представљању српског народа као жртве и Другог свјетског рата и деведесетих година прошлог вијека, него та слика сеже чак до 17. вијека. У једном уџбенику за подучавање на хрватском језику наговјештава се да постоји веза између Другог свјетског рата и ратова у региону током деведесетих година прошлог вијека користећи се изразом „Велика Србија“.

Подучавање предмета историје на босанском језику

Наставни материјали (КС, 2018)

У дијелу А) за ученике и ученице, у уводу за поглавље „Етничко чишћење, ратни злочини и злочини против човјечности поčinjeni у Bosni i Hercegovini 1992-1995. године“ стоји:

„Присјетите се лекције **Rezultati i posljedice Drugog svjetskog rata**. Naučili ste o strahotama nacističkog režima nad stanovništvom okupiranih dijelova Evrope, a posebno Jevrejima. Tada ste se upoznali i sa pojmovima **holokaust i genocid** i učili o koncentracionim logorima, ratnim zločinima, progonima, obilježavanju i uništavanju Jevreja. Unatoč općepoznatoj činjenici da se smatralo da je antifašistička borba u konačnici uništila sve ono što je sa sobom donio fašizam i nacizam, rat na prostoru bivše Jugoslavije, a posebno u Bosni i Hercegovini, je pokazao da su pojedina obilježja Drugog svjetskog rata veoma vidljiva i u savremenom dobu.“¹⁰⁷

Овај понављајући образац по којем се изједначавају њемачки фашизам из Другог свјетског рата и српска политика из ратних година од 1992. до 1995. појачан је с више слика које имају за циљ да укажу директно на паралеле између та два историјска периода (слике жутих звијезда за Јевреје и бијелих трака за Бошњаке и Хрвате у Приједору / слике концентрационог логора Бухенвалд (Buchenwald) и логора у Трнопољу / слике масовних гробница у Мајданеку и у Пилици (Зворник)). Поводом наведених слика, од ученика и ученица се тражи да:

„Slično kao iza Drugog svjetskog rata, kada je svijet ostao šokiran razmjerima zločina koje su nacisti počinili na prostorima okupirane Evrope, slična reakcija je uslijedila i nakon rata u Bosni i Hercegovini. Uz pomoć nastavnika/ice uporedite ove fotografije i zaključite šta je slično a šta drugačije u zločinima iz dva različita rata XX stoljeća.“¹⁰⁸

¹⁰⁷ Наставни материјали (КС, 2018), стр. 24. [Задебљани текст је као у извору.]

¹⁰⁸ *Ibid*, стр. 27.

Упоређивање сличности и разлика јесте битан задатак у настави историје, међутим, овај наставни материјал већ у себи садржи оно што сматра 'тачним' одговором:

„Zapamtimo: [...] Ratne strahote u Bosni i Hercegovini 90-tih godina u mnogočemu su podsjećale na fašističke zločine iz Drugog svjetskog rata.“¹⁰⁹

У дијелу Б) за наставнике и наставнице присутан је исти проблем, само у донекле сугестивнијем облику. Као дио наставне јединице „Etničko čišćenje, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti počinjeni u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine“, ученици и ученице гледају документарни филм о Омарској и Трнопољу, након чега би наставници и наставнице требали да их упитају: „Da li ima neki događaj iz prošlosti na koji ih je ova reportaža podsjetila?“¹¹⁰

Подучавање предмета историје на хрватском језику

Уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*

Уџбеник имплицитно сугерише постојање паралеле између Другог свјетског рата и ратова деведесетих година прошлог вијека кроз употребу израза „Велика Србија“. Поглавље „Četnički terog“, које говори о Другом свјетском рату, ученицима и ученицама појашњава четничке покрете и њихов стратешки циљ стварања „Велике Србије“.¹¹¹ Поглавље које се бави деведесетим годинама прошлог вијека названо је „Velikosrpska agresija na Hrvatsku“¹¹². Паралелна употреба израза „Велика Србија“ у оба историјска периода дефинитивно указује на остављање имплицитних трагова који би требало да указују на једнакост између четничке идеологије током Другог свјетског рата и идеологије српског вођства деведесетих година прошлог вијека. Ово је поједностављивање историјских актера и развоја догађаја и не доприноси враћању узајамног разумијевања између двије бивше зараћене стране.

Уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*

У овом уџбенику није повучена паралела између Другог свјетског рата и ратова деведесетих година прошлог вијека, нити се директно или индиректно једни историјски догађаји тумаче преко других. Штавише, једно од поглавља о Другом свјетском рату може да се означи као примјер добре праксе, а бави се спорењем око броја жртава из усташких концентрационих логора. У уџбенику се спомиње и накратко објашњава (стр. 130) манипулисање бројем жртава које врше обје стране (хрватска и српска); на тај начин, информације су понуђене о контроверзној теми без фаворизовања било којег тумачења, а дата је и шанса за развијање критичког мишљења.¹¹³

¹⁰⁹ *Ibid*, стр. 32.

¹¹⁰ *Ibid*, стр. 74.

¹¹¹ *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, стр. 99-100.

¹¹² *Ibid*, стр. 158.

¹¹³ *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*, стр. 130.

Подучавање предмета историје на српском језику

Наставни материјал (РС, 2018)

Овај наставни материјал користи историјско искуство геноцида над Србима почињеног у НДХ не би ли указао на легитимност оснивања РС 1992. године. Надаље, у материјалу се сугерише да су геноцидне тежње Хрвата усмјерене против Срба обиљежиле односе та два народа још од 17. вијека, као и да су те наводне аспирације коначно кулминирале током Другог свјетског рата у НДХ.¹¹⁴

Једина сврха овог цијелог текста јесте да објасни историју Срба као историју народа у самоодбрани од хрватских пријетњи геноцидом кроз историју. Описујући оснивање РС 1992. године, у материјалу стоји:

„У намјери да сачува српски народ од могућег понављања геноцида и да му омогући останак у Југославији, Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини прогласила је 9. јануара 1992. године Републику српског народа у Босни и Херцеговини, касније названу Република Српска.“¹¹⁵

---

¹¹⁴ *Наставни материјал (РС, 2018)*. Видјети други дио „Допуне које се тичу Одбрамбено-отаџбинског рата и НАТО бомбардовања СРЈ“. За свеобухватну расправу о потпуно једностраним и искривљеним историјским наративима у овом наставном материјалу, видјети у потпоглављу 2.2.2. у вези с наративом 'хрватске геноцидне тежње усмјерене против Срба'.

¹¹⁵ *Наставни материјал (РС, 2018)*, стр. 16.

2.2.1.4. Закључак

Сви анализирани уџбеници и наставни материјали представљају ратне деведесете године прошлог вијека готово искључиво као године 'сопствене' жртве, док 'другу' страну приказују готово искључиво као починиоце злочина (у случају подучавања предмета историје на босанском и хрватском језику, друга страна су углавном Срби; у случају подучавања предмета историје на српском језику, друга страна су углавном Хрвати).

- Три стратегије се користе да би се примијенио овај главни наратив. Прва стратегија се огледа у прикривању злочина или спомињању стратишта без откривања да су на тим мјестима злочине починили припадници 'сопственог' народа (примјер су уџбеници и наставни материјал за подучавање на српском језику). Друга стратегија је неспомињање или релативисање злочина које су починили припадници 'сопственог' народа (уџбеници и наставни материјали за подучавање на босанском језику); и као трећа је спомињање ратних злочина које су починили припадници 'сопственог' народа али уз истовремено оправдавање истих (уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*).

Главни проблем с овим приступом у обради осјетљивих питања и контроверзних тема јесте да се подстиче учење емпатије само према жртвама 'своје' стране, то јест 'сопственог' народа. Овај приступ је у супротности с бројним исходима учења у *ЗЈНПП за историју (2015)*, па тако и исходом учења 3 у оквиру Области 1¹¹⁶, те исходу учења 3 у оквиру Области 4.¹¹⁷

Изузетак у односу на ове три стратегије је уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*, у којем се накратко спомињу злочини против Срба у Хрватској, а да се не оправдава (али се не спомињу злочини које су починили припадници 'сопственог' народа током рата у БиХ).

- У анализираним уџбеницима тема Сребренице обрађена је или веома кратко (без дискусије), или се уопште не спомиње. У *Наставном материјалу (РС, 2018)* у потпуности се изоставља спомињање геноцида у Сребреници. У *Наставним материјалима (КС, 2018)* детаљно се обрађује ова тема и у њима су пронађени и примјери добре праксе у вези с учењем мултиперспективности. Ово је значајан корак у примјени исхода учења 3 из Области 1 из *ЗЈНПП за историју (2015)*. Међутим, овим се примјером добре праксе у *Наставним материјалима (КС, 2018)* не доводи до преиспитивања континуираног приступа увијек присутног емпатисања искључиво са жртвама 'сопствене' стране. Ово је нарочито видљиво из чињенице да осјетљива тема српских цивилних жртава из околине сребреничке енклаве није споменута.
- У скоро свим анализираним уџбеницима и наставним материјалима (осим уџбеника *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*) крши се исход учења 1 из Области 3 *ЗЈНПП-а за историју (2015)*¹¹⁸ као и један од кључних индикатора из те области: „Тумачи догађаје из прошлости у оквиру контекста у којем се догађај одвијао, а не у односу на савремене норме и вриједности.“¹¹⁹ Ово се чини тако што се користе наративи Другог свјетског рата не би ли се указало на легитимност садашњих тумачења догађаја из деведесетих година прошлог вијека. На овај начин, прошли догађаји се тумаче према савременим нормама и вриједностима.

¹¹⁶ „Тумачи прошлост на основу дидактички обликованих историјских извора [...]; открива различита историјска стајалишта [...]“ *ЗЈНПП за историју (2015)*, стр. 6.

¹¹⁷ „Разумије сложеност историјских узрока и посљедица [...]“ *ЗЈНПП за историју (2015)*, стр. 16.

¹¹⁸ „Објашњава како су главни догађаји у времену повезани један с другим, и реконструишу, прате и тумаче одређене облике (друштвене, економске, културне, религијске, политичке, те свакодневни живот) друштва у различитим контекстима кроз вријеме и кроз различите историјске периоде.“ *ЗЈНПП за историју (2015)*, стр. 13.

¹¹⁹ *ЗЈНПП за историју (2015)*, стр. 15.

У *Наставним материјалима* (КС, 2018) повлачи се паралела између холокауста и етничког чишћења у БиХ деведесетих година прошлог вијека а да се, код овог посљедњег, не прави разлика између дешавања на различитим мјестима и њиховог тумачења. Догађаји приказани на фотографијама нису (до данас) правно класификовани као геноцид. Међутим, прављењем директне паралеле са сликама холокауста сугерише се да су та два историјска догађаја не само упоредива, већ и готово идентична. На овај начин се материјалом намјерава репродуковати и ојачати наратив о страдању Бошњака.

Иста та стратегија, односно грађење колективног идентитета заснованог на идентитету жртве, такође се може пронаћи у *Наставном материјалу* (РС, 2018). У овом случају, стратегија се користи да се објасни историја Срба као историја народа у самоодбрани против хрватске пријетње геноцидом кроз историју. Ова пријетња, као и искуство Срба у НДХ, користи се да се укаже на легитимност оснивања РС 1992. године.

На крају, у уџбенику *Повијест 9* (Бекавац и други, 2018) за подучавање на хрватском језику користе се изрази попут „Велика Србија“ да се имплицитно повуче паралела између српске политике током Другог свјетског рата и оне током деведесетих година прошлог вијека.

2.2.2. Мултиперспективност и коришћење извора

„Код писања уџбеника, аутори треба да примјењују мултиперспективност, да би ученицима омогућили да се науче толеранцији. Мултиперспективност треба да буде заступљена у свим аспектима уџбеника, у текстовима, илустрацијама и изворима. Приступ мултиперспективности може да буде заступљен у уџбеницима самим тим што ће да буду представљени и други погледи на одређену чињеницу или догађај.“ (2.3)

у вези са

„Уврстити мултиперспективност и приказати историјске процесе из периода новог вијека, и што више историјских извора различитог поријекла.“ (4.9)

Смјернице (2006)

Примјена мултиперспективности и повезаних исхода учења није приступ који преовладава у било којем од анализираних уџбеника или наставних материјала. Упркос неким примјерима добре праксе, фундаментални проблем опстаје: подстицање емпатије искључиво према ‘сопственој’ страни (и према улози ‘сопствене’ жртве) у осликавању конфликтних деведесетих година прошлог вијека.

2.2.2.1. Примјери добре праксе

(i) Навођење историјских извора различитог поријекла и историјских перцепција

Подучавање предмета историје на босанском језику

Уџбеник *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*

Поглавље „Raspad SFRJ i međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine“ обухвата и дио „Historijska čitanka“ у којем се ученицима и ученицама нуде различити историјски извори и питања. Наведени историјски извори су три цитата политичара, преузета из *Zimmermann (1997)*¹²⁰: цитат Фрање Туђмана о БиХ, цитат Ејупа Ганића о БиХ и цитат Слободана Милошевића о Југославији и БиХ, са сљедећим задатком за ученике и ученице:

„Proanaliziraj sva tri dijela i pokušaj odrediti politiku i interese različitih strana u Bosni i Hercegovini.“¹²¹

Наставни материјали (КС, 2018)

У дијелу Б) за наставнике и наставнице, један од функционалних циљева наставне јединице „Genocid u Srebrenici 1995., humanitarno-pravni aspekti“ јесте „vježbanje primjenjivanja multiperspektivnosti“.

¹²⁰ Zimmermann, W. (1997). *Извори једне катастрофе*. Загреб.

¹²¹ *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*, стр. 183.

На основу поглавља о паду Сребренице из уџбеника, ученици и ученице треба да напишу чланак из перспективе дневних новина из БиХ, Низоземске и Сједињених Америчких Држава.¹²²

Један од исхода учења наставне јединице „Opsada Sarajeva 1992.-1995.“ јесте „razgovarati o različitim iskustvima i perspektivama istog događaja“.¹²³ Овај исход учења се односи на вјежбу у којој ученици и ученице треба да интервјуишу особу о сјећањима на опсаду Сарајева и потом дискутују са наставницима и наставницама о томе да ли се одговори интервјуисаних особа разликују у зависности од њихове старости и пола.¹²⁴

(ii) Представљање различитих углова виђења без фаворизовања

Подучавање предмета историје на хрватском језику

Уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*

„Тijekom srpske agresije izbile su nesuglasice između Hrvata i Bošnjaka. Već postojeće razlike produbljene su kaotičnim stanjem i teškim ratnim prilikama [...]. Za Bošnjake je bilo sporno proglašenje Hrvatske Republike Herceg-Bosna (3. srpnja 1992.), a Hrvati su smatrali da bošnjački čelnici žele minimizirati ulogu Hrvata na svim područjima života u BiH.“¹²⁵

Подучавање предмета историје на српском језику

Наставни материјал (РС, 2018)

„Контроверзе о југословенском уједињењу углавном се свде на два супростављена схватања. По једном, 1918. била је историјска девијација, погрешна процјена водећих људи Србије, историјска заблуда и догађај без историјске основе. По другом, уједињење 1918. било је резултат дуге борбе југословенских народа, која је почела крајем 18. вијека.“¹²⁶

(iii) Информације које указују на алтернативне развоје догађаја на ‘другој страни’

Подучавање предмета историје на босанском језику

Наставни материјали (КС, 2018)

У дијелу А) за ученике и ученице, фотографија са скупа „Жена у црном“ одржаног у Београду у циљу прихватања геноцида у Сребреници је добар покушај приказивања алтернативних дешавања у Србији.¹²⁷

¹²² Наставни материјали (КС, 2018), стр. 76-77.

¹²³ *Ibid*, стр. 63.

¹²⁴ *Ibid*, стр. 66-68.

¹²⁵ *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, стр. 178.

¹²⁶ Наставни материјал (РС, 2018), стр. 13.

¹²⁷ Наставни материјали (КС, 2018), стр. 44.

2.2.2.2. Примјери неуспјеха добре праксе

Подучавање предмета историје на босанском језику

Наставни материјали (КС, 2018)

У наставној јединици о опсади Сарајева (у дијелу А) за ученике и ученице), употреба и злоупотреба медија током рата је дискутована кроз примјер два различита тумачења масакра на Маркалама. Суочавање ученика и ученица с различитим виђењима је корисно и испуњава циљеве *Смјерница* (2006). Међутим, оно овдје не доводи у питање перспективу 'сопственог' народа, штавише, може и да послужи јачању стереотипа о непријатељу из рата.

„Prilikom opsade Sarajeva desila su se dva zločina nad civilnim stanovništvom grada na pijaci Markale [...]. Mediji su već tada prikazivali dvije verzije događaja, sa jedne strane sarajevsko „Oslobođenje“ a sa druge strane banjalučki „Glas Srpski“: [...]. Stranice Oslobođenja bile su ispunjene dirljivim prizorima nakon masakra, kao što su, primjera radi, dvije kćerke tražile majku Fatimu, porodice se raspituju za svoje najmilije [...]. Za razliku od Oslobođenja, Glas Srpski iznosi špekulacije koje su se pojavile o tome ko je ispalio granatu na Markale. Na naslovnoj stranici ovih banjalučkih dnevnih novina prva i udarna vijest bila je izjava Radovana Karadžića sa velikim naslovom „Muslimanska podmetanja“, u kojoj tvrdi da su muslimani sami sebe ubijali. Na istoj stranici nalazi se i članak o sjećanju na zločine nad srpskim narodom tokom Drugog svjetskog rata. [...] Sjećanje na žrtve iz Drugog svjetskog rata baš u ovom trenutku vjerovatno je bio način da se opravdaju zločini i još više rasplamsa mržnja prema nesrpskom stanovništvu. [...] Da ironija bude veća, Krajišnik izjavljuje „saučešće porodicama poginulih u masakru“. [...] Uz pomoć nastavnika/ce pročitajte tekst. Da li su ubistva civila na Markalama zločin? Kako zločinu prilazi sarajevsko Oslobođenje? Kako zločinu pristupa banjalučki Glas Srpski? Raspravite u učionici o ulozi medija u ratovima.“¹²⁸

Подучавање предмета историје на хрватском језику

Уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*

У уџбенику се не користи мултиперспективни приступ у поглављу које се бави ратом у БиХ. Три фотографије су приказане: табути у Поточарима (2006), рушевине у Мостару (1995) и рушевине у Сарајеву (година није наведена, али односи се на ратни период).¹²⁹ Ове три фотографије преносе јасну поруку да су, уз Хрвате у БиХ, Бошњаци такође патили у рату. Међутим, нема фотографија којима би се пренијела порука да су и Срби патили током рата.

¹²⁸ *Ibid*, стр. 12-13.

¹²⁹ *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*, стр. 237.

2.2.2.3. Примјери лоше праксе

(i) Недостатак мултиперспективног приступа

Подучавање предмета историје на босанском језику

Методички приручник (Шаботић и други, 2012)

Један од васпитних задатака наставне јединице „Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini (1992-2000)“ јесте „razvijanje empatije kod učenica/učenika i suosjećanja za žrtvu progona“, а један од функционалних задатака јесте „razvijanje sposobnosti učenica/učenika da upoznaju historiju iz različitih historijskih izvora“.¹³⁰ Упркос овако дефинисаним задацима, главни наратив ове наставне јединице о српским агресорима и несрпским жртвама води до закључка да су жртве биле искључиво несрпског етничког поријекла. Штавише, понуђени историјски извори не остављају простора за различита виђења.

(ii) Мијешање чињеница и тумачења

Још један проблем на који је указала анализа јесте наратив историјских догађаја који су, без напомене, тумачени из данашње перспективе.

Подучавање предмета историје на босанском језику

Уџбеник Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)

На крају поглавља „Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini (1992-2000)“ налази се хронологија у којој је наведено сљедеће из 1963. године:

„КР ВиН počela ispravljati pogrešan stav o bosanskim muslimanima priznajući da su zasebna nacija.“¹³¹

Подучавање предмета историје на српском језику

Наставни материјал (РС, 2018)

Текст садржи неколико различитих проблема у вези с поглављем „Допуне које се тичу Одбрамбено-отаџбинског рата и НАТО бомбардовања СРЈ“. Израз „религиозне нације“ је тумачење, не чињеница. Надаље, увођење концепта расе је изузетно проблематично, а израз „национализам Судњег дана“, који је српски историчар Милорад Екмечић увео у историјску дебату, такође представља тумачење, а не чињеницу.

„По језику и етничкој припадности становништво Босне и Херцеговине је једна иста цјелина подијељена у три „религиозне нације“. Вјерска нетрпељивост је увијек била јача од мотива јединства. На основу систематских антрополошких истраживања, на живом становништву и на скелетима, француски научник Ежен Питар установио је

¹³⁰ Методички приручник (Шаботић и други, 2012), стр. 81.

¹³¹ Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012), стр. 190.

1913. да су Срби најстарији становници Босне и Херцеговине, али да су подијељени у три „религиозне нације”. Ипак, вјерска припадност била је тако дубока и тако се далекосежно простирала, да су разлике између три вјерске група (православаца, муслимана и римокатолика) биле јаче изражене, него разлике међу расама у расно мијешаним друштвима западног свијета.¹³²

„Постојао је „религиозни национализам” или „национализам Судњег дана”.¹³³

(iii) Мијешање чињеница и тумачења доводи до извртања чињеница

Подучавање предмета историје на српском језику

Наставни материјал (РС, 2018)

Супротно оном што је наведено у наставном материјалу, постотак споменут у сљедећој реченици не односи се на постотак позитивних гласова, већ на одзив бирача.

„Муслиманско-хрватски референдум о независности БиХ одржан је 29. фебруара 1992, а његов резултат било је „скоро 63% позитивних гласова”, што није била двотрећинска већина.¹³⁴

У уџбенику Историја 9 (Васић, 2018) тачније је наведено да је већина Хрвата и Муслимана у БиХ гласала за независност.¹³⁵

(iv) Једностраност и конструкција искривљених наратива

Моноперспективни или једностранни приступ који води конструкцији искривљених наратива један је од најекстремнијих исхода у случајевима када чињенице и тумачења нису раздвојени. Као што је раније наведено, ни у једном од анализираних уџбеника и наставних материјала мултиперспективни приступ се не примјењује досљедно. Међутим, једино у материјалима за подучавање предмета историје на српском језику ова пракса моноперспективности доводи до огромне дисторзије историјског наратива. „Дисторзија” значи да је историја приказана на начин који није историјски, то јесте, на основу понављајућих образаца који као да намећу ток догађаја. Стога се у овим наставним материјалима циља на стварање линије континуитета у којој су сви прошли и будући догађаји представљени као предвидљиви јер увијек прате исти шаблон.

Подучавање предмета историје на српском језику

Уџбеник Историја 9 (Васић, 2018)

Кроз посљедња поглавља уџбеника се провлаче три главна наратива:

- Главни наратив I: Западне државе и институције су дале рату међународну димензију и тако заправо допринијеле рату;
- Главни наратив II: Срби су се бранили само од оних који су хтјели да униште Југославију (међународни актери, Словенци, Хрвати и Муслимани);

¹³² Наставни материјал (РС, 2018), стр. 15.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *Ibid.*, стр. 16.

¹³⁵ Историја 9 (Васић, 2018), стр. 185.

- ▣ Главни наратив III: Срби су хтјели да остану у Југославији јер су били једини народ раштркан у неколико република/регија: („српско питање“).

Један од циљева посљедњих поглавља уџбеника јесте окривљавање „Запада“ и „међународне заједнице“ за сукобе у бившој Југославији кроз стереотипне приказе.¹³⁶

Поглавље „Рат за одбрану Косова и Метохије“¹³⁷ нуди самооправдавајући наратив без икаквог покушаја критичког осврта на оно што се десило на Косову. Овај сукоб је објашњен само кроз једно виђење (то јест виђење ‘сопственог’ народа). У једном од претходних поглавља под називом „Привредна, политичка и друштвена криза“, улога друштвено-економске кризе на Косову прије деведесетих година прошлог вијека није објашњена, већ је само приказана као националистичка криза коју су косовски Албанци већ били сковали 1968. године.¹³⁸

Наставни материјал (РС, 2018)

У наставном материјалу конструишу се три наратива који се провлаче кроз историју Срба од 16. до краја 20. вијека. Први наратив се може назвати ‘српско питање’, други ‘хрватске геноцидне тежње усмјерене против Срба’, и трећи ‘западне силе и ислам против Срба’. Ниједан од ова три наратива не оставља простора за било које друго виђење осим оног представљеног, док указују на коначно тумачење скорије српске историје као на причу о народу којем је пријећено и који је био жртва, те који је увијек дјеловао одбрамбено у циљу самоодржања. Оваква коначност у тумачењу је појачана чињеницом да је наставни материјал само блок текста без било каквог дидактичког апарата за усмјеравање.

Наратив ‘српско питање’

Прва реченица другог дијела наставног материјала, под називом „Допуне које се тичу Одбрамбено-отаџбинског рата и НАТО бомбардовања СРЈ“, гласи:

„Проглашењем југословенске државе 1918. Срби су сматрали да је ријешено српско питање, отворено 1804, тиме што су скоро сви Срби били окупљени у једну државу.“¹³⁹

Одавде се развија историја ‘српског питања’: у социјалистичком периоду, Тито је направио „равнотежу“ на рачун Србије.¹⁴⁰ Према тексту, ‘српско питање’ је поново отворено распадом Југославије 1991. године.¹⁴¹ У коначници, наратив ‘српског питања’ кулминира тумачењем ратног

¹³⁶ Из увода у поглавље „Република Српска, Босна и Херцеговина и простор бивше Југославије на крају XX и почетку XXI вијека“: „Запад, опијен побједом у Хладном рату, није препознао интерес за одржавање Југославије на новим друштвеним и идејним основама. САД, Њемачка, Ватикан и други моћници подржали су насилне сецесије и ускратили Србима право на самоопредјељење. Југославија је пропала у серији грађанских ратова.“ *Ibid*, стр. 177.

„[Срби] [...] [з]а одбрану Југославије нису добили подршку Запада. Побједник у Хладном рату имао је користи од снажења национализма и подјеле СССР-а на републике, па је сличан процес подржао и у Југославији.“ *Ibid*, стр. 178.

„Обим и вријеме ратова за југословенско наслеђе увелико су контролисали свјетски моћници.“ *Ibid*, стр. 179.

¹³⁷ *Ibid*, стр. 182-183.

¹³⁸ *Ibid*, стр. 168.

Догађаји из 1990. године (нови устав) спомињу се само једном реченицом: „[...] Србија је вратила овлашћења на територијама аутономних покрајина Војводине и Косова и Метохије.“ *Ibid*, стр. 169. О сукобима у периоду од 1996. до 1999. године у тексту само стоји: „[...] буна Албанаца на Косову и Метохији (1996-1998). Војска и полиција СРЈ угушиле су буну.“ [Задебљани текст је као у извору.] *Ibid*, стр. 182.

¹³⁹ *Наставни материјал (РС, 2018)*, стр. 13.

¹⁴⁰ „Тито је стварао „федерацију равнотеже“, која је ишла на штету Србије.“ *Ibid*.

„Национално питање је отворено први пут на Осмом конгресу СКЈ 1964, а разбијање Србије започето је послје Брионског пленума 1966, јер су постепено покрајине биле дигнуте на исти ранг са „ужом Србијом“, а уставом из 1974. добиле атрибуте државе.“ *Ibid*, стр. 14.

¹⁴¹ „Разбијање Југославије отворило је српско питање, тј. питање граница српске државе.“ *Ibid*, стр. 15.

периода од 1992. до 1995. године, гдје је сукоб у БиХ деведесетих година прошлог вијека приказан као директан наставак српских народних устанака још с почетка 19. вијека:

„Дубински узроци грађанског рата у Босни и Херцеговини (1992–1995) у основи су исти они као историјски корјени више сличних устанака у историји ових покрајина у 19. и 20. вијеку. Ради се о неспособности српског ослободилачког покрета да изађе на крај са интересима римокатоличке Средње Европе, која је Босну и Херцеговину користила као пробну област у сталном сукобу са Русијом. Од 1805. до 1992. било је 14 различитих српских националних устанака и буна. Ти покрети, засновани на аграрном питању, били су основни мотив друштвеног напретка све до уједињења 1918. Најсличнији грађанском рату (1992–1995) били су тзв. Вукаловићев устанак (1852–1862) и Велика источна криза (1875–1878). Узрок свих тих покрета била је тежња православних Срба у БиХ да се уједине са сународницима у Србији и Црној Гори.“¹⁴²

Наратив ‘хрватске геноцидне тежње усмјерене против Срба’

Једина сврха првог дијела текста из наставног материјала насловљеног „Допуне које се тичу холокауста и геноцида над Србима у НДХ“ је потрага за антагонизмима. Наглашено је непријатељство Хрвата према Србима, које на крају води до геноцида и чини Србе јединим жртвама и слављеним браниоцима.

„Дакле, већ у освит 18. вијека наилазимо на податак да су хрватски и римокатолички феудални кругови, из разлога вјерског и класног антагонизма, били спремни на геноцид против православних Срба [...]. Пресудну улогу у ширењу нетрпељивости према Србима имали су Римокатоличка црква, као и хрватски и славонски феудалци.“¹⁴³

Према тексту, ово доказује геноцидне тежње Хрвата према Србима:

„Дакле, потпуно је јасно да је идеја о геноциду над Србима била сасвим сазрела у оквирима Хабзбуршке монархије још прије избијања Првог свјетског рата. [...] Када је извршен Сарајевски атентат на Франца Фердинанда, на геноцид спремни хрватски политички кругови сматрали су да је наступио погодан тренутак када Србе треба уништити.“¹⁴⁴

---

¹⁴² *Ibid*, стр. 15.

¹⁴³ *Ibid*, стр. 4.

Даљњи примјери: „У одбрани тзв. „историјског права хрватског народа“, која је имала циљ да образује велику и самосталну хрватску државу, у другој половини 19. вијека створена је идеологија бескомпромисног, екстремног хрватског национализма, који је оштрицу своје нетрпељивости најчешће усмјеравао против Срба.“ *Ibid*, стр. 5.

„Деструкција српског имена у хрватској политици и хрватском друштву увијек је била праћена непрестаним јавним истицањем да су Срби издајници, реметилачки чинилац, да су хајдучки и разбојнички народ.“ *Ibid*, стр. 6.

¹⁴⁴ *Ibid*, стр. 7.

Цијели текст потврђује оно што је историчарка Дубравка Стојановић назвала „изузетно успјешном пропагандистичком формулом“. Она наводи: „Наиме, скованом фразом која описује „геноцидну природу многих генерација Хрвата“ [цитирано према: Крестић, В., *О генези геноцида над Србима у НДХ*, Књижевне новине, 15. септембар 1986], ширила се идеја да је то генетска особина тих људи, која ће их неминовно тјерати у нови геноцид над Србима чим им се укаже прилика. Ова пропагандна формула била је изузетно успјешна, посебно међу Србима у Хрватској, а стална злоупотреба историје стварала је панику међу људима и утисак да морају учинити све да се заштите од својих комшија. То је било важно за моралну и психолошку припрему уништења Југославије и за стварање ситуације у којој би поново били могући нови злочини међу комшијама.“ Види: Stojanović, D. (2017). *Invisible victims of the Holocaust. A Role Play: Perpetrators and Victims in Serb Memory of the Second World War*. In: Karge, H., Brunnbauer, U. and Weber, C. (eds.), *Erfahrungs- und Handlungsräume. Gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa seit dem 19. Jahrhundert zwischen dem Lokalen und Globalen*. De Gruyter, 153-164, 160.

Осим генерализација и поједностављених порука о хрватској националној идеологији од касног 19. вијека све до Другог свјетског рата¹⁴⁵, у тексту се настављају наводи у вези са НДХ у Другом свјетском рату:

„Идеологија усташког покрета, као водећег политичког чиниоца Независне Државе Хрватске, била је у сагласности са националним и вјерским ставовима велике већине хрватског народа [...]. У Независној Држави Хрватској (1941–1945), коју је подржала велика већина хрватског народа, вршен је најтежи вид геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима.“¹⁴⁶

Наратив о геноцидним тежњама Хрвата над Србима кроз историју прије свега служи да би се указало на легитимност развоја догађаја у деведесетим годинама прошлог вијека. Узета заједно, ова два наратива, ‘српско питање’ и ‘хрватске геноцидне тежње’, доводе до сљедећег закључка:

„У намјери да сачува српски народ од могућег понављања геноцида и да му омогући останак у Југославији, Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини прогласила је 9. јануара 1992. године Републику српског народа у Босни и Херцеговини, касније названу Република Српска.“¹⁴⁷

Наратив ‘западне силе и ислам против Срба’

У тексту у другом дијелу Наставног материјала (РС, 2018) под насловом „Допуне које се тичу Одбрамбено-отаџбинског рата и НАТО бомбардовања СРЈ“, наглашавају се антагонизми стварањем виђења ‘нас’ против ‘њих’, при чему актери иза ‘њих’ или ‘других’ варирају у зависности од аргументације. Обично су ти ‘други’ Ватикан.¹⁴⁸ Као друго, међународна заједница у цијелости је постављена као непријатељ српског народа.¹⁴⁹

Као треће, још једна слика непријатеља је створена ширењем антиисламских стереотипа:

„Исламска декларација написана је 1970. и двије деценије кружила је у рукопису. Алија Изетбеговић се залагао да муслимани политичким и војним средствима освоје власт, а своје идеје изградио је проучавањем исламских фундаменталистичких мислилаца. Прва жртва такве идеологије био је лаички ислам у БиХ. Фундаменталистичка идеологија побиједила је, поред осталог, и због напора америчке политике да се комунистичкој идеологији супростави религија. Управо је та подршка била кључна у побједи исламског фундаментализма у БиХ над осталим исламским струјама.“¹⁵⁰

¹⁴⁵ „Идеје Иве Пилара о Хрватској до Дрине, која укључује Босну и Херцеговину, прожеле су читаву хрватску политику. Оне чине основ националне мисли и геостратешких циљева хрватског народа, а у погледу великохрватских територијалних претензија чине органску цјелину између правашких погледа из друге половине 19. вијека и касније оствареног територијалног идеала за вријеме Независне Државе Хрватске.“ *Наставни материјал (РС, 2018)*, стр. 7.

„На темељу те идеологије, хрватски политичари су непрестано, од средине 19. вијека, намјеравали да створе велику и етнички хомогену хрватску државу, на чијој територији не би било Срба. То су идеолошке основе геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској за вријеме Другог свјетског рата.“ *Ibid*, стр. 7-8.

¹⁴⁶ *Ibid*, стр. 9.

Што се тиче муслимана у НДХ, у тексту се наводи: „Велики број босанскохерцеговачких муслимана ставио се у службу НДХ и њене политике геноцида.“ *Ibid*, стр. 11.

¹⁴⁷ *Ibid*, стр. 16.

¹⁴⁸ „Ватикан и Њемачка одиграли су кључну улогу у историјском припремању грађанског рата у Југославији (1991–1995).“ *Ibid*, стр. 15. „Ватикан је тражио да се у Источној Европи стварају нове римокатоличке државе.“ *Ibid*, стр. 16.

¹⁴⁹ „Социјалистичка Федеративна Република Југославија нестала је са политичке карте Европе у међунационалном, вјерском и грађанском рату. Разбијање СФРЈ изведено је методом оружане сецесије, уз свесрдну подршку међународног чиниоца. Начело територијалне цјелокупности државе и њених међународнопризнатих граница, гарантовано Повељом Уједињених нација, није поштовано у случају Југославије. [...] Српски народ је изузет од универзалног права на самоопредјељење, а чак је означен и као агресор.“ *Ibid*, стр. 16.

¹⁵⁰ *Ibid*.

Коначно, криза на Косову је у тексту употријебљена да би се именовали сви историјски и садашњи непријатељи српског народа:

„Идеја о „Великој Албанији” створена је у кругу албанских интелектуалаца у Цариграду 1877, а саопштена на скупштини Лиге за одбрану права арбанашког народа 1878. у Призрену. [...] Да би остварили зацртани циљ, Албанци су кроз цијели 20. вијек тражили подршку оних сила заинтересованих за прекрајање граница на Балкану (Османско Царство, Аустроугарска, фашистичка Италија, нацистичка Њемачка и Сјеверноатлантски савез, предвођен САД).“¹⁵¹

---

¹⁵¹ *Ibid*, стр. 17.

Текст завршава поруком: „Албански сепаратизам у јужној српској покрајини прерастао је у отворени тероризам и оружани сукоб са полицијом и Војском Југославије 1998. Западне силе су се укључиле у нови оружани сукоб на Балкану, штитећи своје стратешке интересе и опет оптужујући Срба за наводну агресију.“ *Ibid*.

2.2.2.4. Закључак

Досљедна примјена мултиперспективности и с њом повезаних исхода учења из ЗЈНПП за историју (2015) не може се пронаћи ни у једном од анализираних уџбеника и наставних материјала. Упркос неколико примјера добре праксе, стандарди из ЗЈНПП за историју (2015) не могу бити постигнути док се не ријешу главни проблем уџбеника и наставних материјала: развијање емпатије искључиво према 'сопственој' страни и посматрање 'сопственог' народа искључиво као скупа жртва.

- У неким анализираним уџбеницима и наставним материјалима су видљива настојања да се, барем у понеком пасусу, поштује принцип мултиперспективности и примијене с њим повезани исходи учења. Ова настојања су највидљивија у анализираним наставним материјалима за подучавање предмета историје на босанском језику, у којима се на неколико мјеста наводе различита историјска полазишта тако што се користе извори различитог поријекла¹⁵² или се појашњава како и зашто се сјећања људи о прошлости могу разликовати.¹⁵³ На неколико мјеста, ово је довело до успјешне примјене посебно исхода учења 3 из Области 1.¹⁵⁴ Међутим, овај приступ није досљедан и, у вези с тим, не сугерише да су ови материјали поуздано написани у складу с напријед наведеним стандардима. На примјер, обрада најконтроверзнијих тема и најосјетљивих питања (види 2.2.1.) врши се без примјене ових стандарда.
- У неким од анализираних уџбеника и наставних материјала приказани су различити ставови у појединим пасусима, без фаворизовања једног или другог. Овакви приступи представљају покушај примјене исхода учења 4 из Области 2.¹⁵⁵ Уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)* и *Наставни материјал (РС, 2018)* садрже појединачне примјере таквог покушаја. Ипак, овакви приступи уско је лимитирани у оба примјера, с обзиром на то да је главни приступ да се представе самооправдавајуће и етноцентричне перспективе.
- Тумачења су обично представљена као чињенице да би се указало на легитимност тренутних ставова. Иако ни материјали за подучавање предмета историје на босанском и хрватском језику нису без овог приступа, мијешање чињеница и тумачења нарочито преовлађује у материјалима за подучавање на српском језику. У њима је овај приступ толико укоријењен и досљедан да, за разлику од материјала за подучавање историје на босанском и хрватском језику, води до конструисања потпуно искривљеног историјског наратива.

¹⁵² Исход учења 3 из Области 1, компонента 4: „Тумачење засновано на историјским изворима (критички став спрам прихваћених извора)“. Индикатори на крају деветогодишњег образовања и васпитања: индикатор 3.1: „Процењује одређене садржаје, односно како историчар конструише историју пишући о догађајима из прошлости и просуђује зашто историја није у цјелини објективна или неутрална“; индикатор 3.2: „Анализира узроке који су утицали на писање историје“; индикатор 3.3: „Разликује значајне податке од неважних, кључне од споредних и провјерљиве од непровјерљивих података у историјским казивањима и причама“. *ЗЈНПП за историју (2015)*, стр. 7.

¹⁵³ Исход учења 3 из Области 1, компонента 5: „Представа о прошлости на основу археолошких налаза и сјећања“. Индикатори на крају деветогодишњег образовања и васпитања: индикатор 3.5: „Одабира културно-историјске споменике, симболе како би објаснио (културу сјећања) њихова различита тумачења“; индикатор 3.6: „Објашњава како и зашто се могу разликовати сјећања људи о прошлости“. *Ibid.*, стр. 8.

¹⁵⁴ *Ibid.*, стр. 6.

¹⁵⁵ *Ibid.*, стр. 9.

2.2.3. Критичко мишљење

„Питања и задатке за ученике треба формулисати на начин који ће подстицати критичко и отворено размишљање, као и способности да се анализирају историјски процеси. Аутори требају да воде рачуна о томе да текст уџбеника подстиче развој критичког мишљења ученика, приказујући историјске садржаје из различитих перспектива.” (2.6)

у вези са

„Аутор уџбеника требао би да користи задатке и вјежбе критичког размишљања, те да користи илустрације које су примјерене узрасту ученика.” (4.10)

Смјернице (2006)

Циљ у уџбеницима и наставним материјалима у којима влада јак наратив тражења легитимности с јасним постављањем ‘нас’ против ‘њих’, није да се унаприједи критичко мишљење код ученика и ученица. Упркос неким примјерима добре праксе, основни проблем се понавља у скоро свим анализираним уџбеницима и материјалима: учење емпатије само према ‘сопственом’ народу.

2.2.3.1. Примјери добре праксе

Подучавање предмета историје на босанском језику

Уџбеник *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*

У поглављу „Распад SFRJ и међународно признање Босне и Херцеговине” налази се Клинтонов говор с једног од комеморативних догађаја у Поточарима, у којем он позива на суживот у БиХ. У задатку за ученике и ученице стоји: „Prokomentiraj navedene izjave i obrazloži da li se slažeš s njima ili ne?”¹⁵⁶ Ово је добар примјер питања отвореног типа којим се подстичу ученици и ученице да се користе критичким размишљањем.

Наставни материјал (КС, 2018)

У дијелу А) за ученике и ученице, у сажетку наставне јединице „Vojno-politički aspekt opsade Sarajeva“, накратко се дискутује о традицији суживота:

„Unatoč ratu i opsadi, stanovnici grada Sarajeva nisu zaboravili da su stoljećima živjeli zajedno. Pogledajte jednu takvu priču o tome kako su različite nacije saradivale zajedno, da bi preživjele rat i opsadu [...]”¹⁵⁷

¹⁵⁶ *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*, стр. 187.

¹⁵⁷ *Наставни материјали (КС, 2018)*, стр. 12.

Наведена прича је о младом пару Бошку (Србину) и Адмири (Бошњакињи). Прича се налази и у материјалу за наставнике и наставнице, а такође је представљена и дидактички припремљена у наставној јединици „Opsada Sarajeva 1992.-1995.“ коју прати додатни материјал (интернет линкови, питања, пјесма и документарни филм).¹⁵⁸

У дијелу Б) за наставнике и наставнице се међу исходима учења за наставну јединицу „Genocid i zločini protiv čovječnosti“ налазе и:

„Objasniti kako i zašto se mogu razlikovati sjećanja ljudi o prošlosti; [...] zastupati vlastito mišljenje kreirano na kritičkom ispitivanju historijskih izvora [...]”¹⁵⁹

Повезана вјежба тражи од наставника и наставница да прикажу пету епизоду документарца „Смрт Југославије“ која се зове „Сигурна зона“, као и да задају ученицима и ученицама да нацртају табелу са ступцима (за Бошњаке, Србе, Хрвате, међународну заједницу и УН) и да потом одговоре на неколико различитих питања, као на примјер: који су основни интереси сваке од наведених група, каква је њихова позиција у рату, које симболе користе да изразе свој идентитет и слично, а потом да дискутују о слjedeћем:

„U kojoj mjeri nacionalni interesi različitih strana imaju ista obilježja i kako su prikazani? U kojoj mjeri su političari spremni manipulirati u cilju postizanja nacionalnih interesa? Koliko obični pojedinac može biti svjestan ove manipulacije? [...]”¹⁶⁰

Подучавање предмета историје на хрватском језику

Уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*

У поглављу „Hrvatska i BiH danas“ отворено се дискутује о једном од главних проблема данашњег друштва у БиХ:

„Budući da je zemlja nacionalno duboko podijeljena, postoje danas barem tri različita shvaćanja Bosne i Hercegovine i njezine budućnosti.”¹⁶¹

У вези с тим је постављено питање: „Kakav bi ustroj po tvom mišljenju trebala imati BiH?”¹⁶² Ово је добар примјер питања отвореног типа које има за циљ подстицање критичког мишљења.

¹⁵⁸ *Ibid*, стр. 68.

¹⁵⁹ *Ibid*, стр. 79.

¹⁶⁰ *Ibid*, стр. 79-80.

¹⁶¹ *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*, стр. 241-242.

¹⁶² *Ibid*, стр. 243.

2.2.3.2. Примјери лоше праксе

Подучавање предмета историје на босанском језику

Уџбеник *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*

У поглављу „Raspad SFRJ i međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine” се дискутује о Милошевићевом говору на Газиместану 28. јуна 1989. године, у којем је изјавио да употреба оружја није искључена за рјешавање југословенске кризе. У пропратном питању стоји:

„Možeš li objasniti da li je ovom porukom Milošević ostavljao prostora za mirni dogovor s drugim republikama? Šta ih je očekivalo ukoliko ne popuste srbijanskom pritisku?”¹⁶³

Ово је облик сугестивног питања, то јест, ради се о наративу којим се имплицира да су историјски догађаји неминовни.

Наставни материјали (КС, 2018)

У дијелу Б) за наставнике и наставнице, и текст и дидактички уређене вјежбе снажно наглашавају ‘емоционалну’ историју у циљу препознавања са жртвама и исказивања емпатије према њима. Емпатија је важан васпитни циљ сваке од наставних јединица.¹⁶⁴ Проблем је, међутим, што се тражи емпатија само према жртвама стране ‘сопственог’ народа, па се, у овом случају, ‘уче’ само емоције у вези с патњама Бошњака током рата.¹⁶⁵ У дидактичкој припреми, то јест кроз узajамно дјеловање текстова, слика, графичких приказа, питања и задатака, не подстиче се узимање у обзир жртва које нису Бошњаци. На примјер:

- Наставна јединица „Opsada Sarajeva 1992.-1995. - Svakodnevni život i ugrožavanje humanitarnog prava” - Питање које је дио вјежбе с историјским изворима (писма или дневници дјеце из Сарајева) гласи: „Koje emocije prevladavaju u njihovim iskazima?”¹⁶⁶
- Наставна јединица „Opsada Sarajeva 1992.-1995. - Svakodnevni život i ugrožavanje humanitarnog prava” - Питање за усмену вјежбу (интервју с особом која се сјећа опсаде) гласи: „Kakve emocije su vladale tokom vođenja intervjua?”¹⁶⁷
- Наставна јединица „Etničko čišćenje, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti počinjeni u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine” - Питање поводом документарног филма о Омарској и Трнопољу гласи: „Kakve emocije je kod njih [učenika i učenica] izazvala ova reportaža?”¹⁶⁸
- Наставна јединица „Genocid u Srebrenici 1995., humanitarno-pravni aspekti” - Задатак наставника и наставница је да разговарају с ученицима и ученицама о емоцијама које је изазвало гледање видеа „Сребреница” (аутора Тарика Самараха).¹⁶⁹
- Наставна јединица „Genocid u Srebrenici 1995., humanitarno-pravni aspekti” - Питање поводом гледања филма „Злочин и казна / Сребреница” гласи: „Kakve emocije prevladavaju u filmu?”¹⁷⁰

¹⁶³ *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*, стр. 180.

¹⁶⁴ *Наставни материјали (КС, 2018)*: Један од васпитних циљева је и емпатија са Сарајлијама (стр. 50), али текст *de facto* наглашава само бошњачке жртве (осим у причи о Бошку и Адмири). И други дијелови садрже васпитни циљ развијања емпатије са жртвама (дио о опсади Сарајева, стр. 63; дио о етничком чишћењу, стр. 69; дио о геноциду у Сребреници, стр. 76 и 79).

¹⁶⁵ С једним изузетком: прича о Бошку и Адмири у Сарајеву деведесетих година прошлог вијека.

¹⁶⁶ *Ibid*, стр. 62.

¹⁶⁷ *Ibid*, стр. 68.

¹⁶⁸ *Ibid*, стр. 74.

¹⁶⁹ *Ibid*, стр. 77. „Nakon pregleda videa nastavnik sa učenicima može razgovarati o emocijama koje ovaj video kod njih budi.”

¹⁷⁰ *Ibid*, стр. 78.

Подучавање предмета историје на хрватском језику

Уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*

Ниједно од питања за ученике и ученице с краја поглавља, у којима се обрађују злочини које је починила хрватска војска током рата у Хрватској, не дотиче се теме злочина које су починили припадници 'сопственог' народа, иако се у тексту спомињу (на начин којим се оправдава чињење). Питања су:

„Gdje su počinjeni najgori zločini tijekom Domovinskog rata u Republici Hrvatskoj? Koliku je materijalnu štetu Republici Hrvatskoj donijela srpsko-crnogorska agresija?”¹⁷¹

Прво питање је отвореног типа. Према томе, у одговору на прво питање, ученици и ученице би у принципу могли да наведу злочине које су починиле хрватске снаге над српским цивилима, међутим, начин на који је цијели садржај поглавља тумачен их неће навести на ту страну.¹⁷² Напротив, њихови одговори ће се вјероватно поклопити с главним виђењем представљеним у поглављу, у којем се 'сопствени' народ приказује као легитимни бранилац и ослободилац, а 'други' (српски) народ искључиво као агресор.

Подучавање предмета историје на српском језику

Уџбеник *Историја 9 (Васић, 2018)*

Пасус „Из историјских текстова“ даје информације о стварању искривљених представа о српском народу у холивудској филмској продукцији у периоду између 1996. и 2011. године. Одломак из једног од извора¹⁷³ употријебљеног у уџбенику говори о „сатанизацији српског народа“ од стране филмске продуценткиње Анђелине Џоли (Angeline Jolie):

„У иностраном јавном мњењу путем медија стварана је искривљена представа о Србима као јединим кривцима за рат и његове страхоте. [...] Вјероватно најбољи примјер сатанизације српског народа представља филм Анђелине Џоли „У земљи крви и меда“.“¹⁷⁴

Једно од два питања на крају овог пасуса гласи: „Зашто су тако приказани [Срби]?”¹⁷⁵

Слиједећи поруку текста¹⁷⁶, једини могући одговор био би да је Запад манипулисао приказом Срба у јавном мњењу. Штавише, метод критичког мишљења овдје није коришћен ради преиспитивања сопствених ставова, већ ради њиховог јачања. Стога, критички размишљати о томе „како нас други виде“ постаје вјежба за јачање 'сопствених' националних убјеђења.

¹⁷¹ *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, стр. 175.

¹⁷² Такође видјети под 2.2.1. „Осјетљива питања / контроверзне теме“.

¹⁷³ Коришћени извор је: Антић, Ч. и други (2016). *Историја Републике Српске*. Београд, стр. 406.

¹⁷⁴ *Историја 9 (Васић, 2018)*, стр. 181.

¹⁷⁵ *Ibid.*

¹⁷⁶ Као што је објашњено у 2.2.2. под (iv) „Једностраност и конструкција искривљених наратива“.

Наставни материјал (РС, 2018)

У првом дијелу под насловом „Допуне које се тичу холокауста и геноцида над Србима у НДХ“, поставља се питање како је био могућ геноцид над Србима. Одговор на то питање даје се у тексту и то тако што се потврђују изнесени ставови¹⁷⁷, без остављања простора за критичко мишљење.

„Једно од основних питања које се поставља приликом изучавања геноцида почињеног над Србима у Независној Држави Хрватској за вријеме Другог свјетског рата (1941–1945) јесте: како је такав злочин био могућ и зашто се десио? Одговоре на то питање могуће је дати једино ако се историја Срба и Хрвата и њихових међусобних односа прати упоредо у непрекинутом низу од неколико стољећа, од тренутка кад су се Срби нашли са Хрватима у истој државној заједници. Дакле, генезу геноцидних радњи над Србима треба тражити у временима кад су се православни Срби, под притиском Турака, у 16. и 17. вијеку почели досељавати у хрватске земље.“¹⁷⁸

У другом дијелу под насловом „Допуне које се тичу Одбрамбено-отаџбинског рата и НАТО бомбардовања СРЈ“, налази се сљедеће питање:

„Да ли је послвије усташког геноцида над Србима уопште и био когућ заједнички живот? Хрвати су два пута у 20. вијеку, напуштањем првобитне и већинске позиције, прелазили на побједничку страну.“¹⁷⁹

Након ишчитавања цијелог текста, једини могући одговор који се намеће јесте: заједнички живот је био немогућ након онога што се Србима десило у НДХ током Другог свјетског рата. С обзиром на наратив који се провлачи кроз цијели текст, ово питање није отвореног, већ сугестивног типа и не подстиче критичко мишљење.

---

¹⁷⁷ Као што је објашњено у 2.2.2. под (iv) „Једностраност и конструкција искривљених наратива“.

¹⁷⁸ *Наставни материјал (РС, 2018)*, стр. 3.

¹⁷⁹ *Ibid*, стр. 14.

2.2.3.3. Закључак

Циљ у уџбеницима и наставним материјалима у којима влада јак наратив тражења легитимности с јасним постављањем 'нас' против 'њих' (*Повијест 9 (Бекавац и други, 2018); Историја 9 (Васић, 2018); Наставни материјал (РС, 2018)*), није да се унаприједи критичко мишљење код ученика и ученица, што се нарочито види у поглављима о ратовима и сукобима у региону деведесетих година прошлог вијека.

У горе споменутих текстовима у сва три уџбеника и наставна материјала (*Повијест 9 (Бекавац и други, 2018); Историја 9 (Васић, 2018); Наставни материјал (РС, 2018)*) ученицима и ученицама се нуди само једно тумачење узрока догађаја, а постављена питања су или питања сугестивног типа или дозвољавају само један могући одговор. Тиме се потврђује наративна намјера у сва три текста.

- У уџбенику и материјалу за подучавање предмета историје на српском језику, а нарочито у *Наставном материјалу (РС, 2018)*, овај проблем је настао стварањем искривљених историјских наратива, гдје су и саме узрочно-последичне везе приказане на сугестиван начин.
- Уџбеник и материјали за подучавање предмета историје на босанском језику (уџбеник *Историја 9 (Шаботић и други, 2012)*, *Методички приручник (Шаботић и други, 2012)* и *Наставни материјали (КС, 2018)*) бољи су у представљању узрочно-последичних веза.¹⁸⁰ Међутим, иако се могу пронаћи примјери добре праксе, исти проблем опстаје: скоро искључиво истицање 'сопствене' стране и учење емпатије само према 'сопственом' народу, што омета развој критичког мишљења. У *Методичком приручнику (Шаботић и други, 2012)* наводи се развој критичког мишљења као изричит функционални циљ у скоро свакој наставној јединици, с изузетком два последња поглавља под називима „Распад SFRJ i међународно признање Bosne i Hercegovine“ и „Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini (1992-2000)“.¹⁸¹
- Што се тиче уџбеника за подучавање предмета историје на хрватском језику, у уџбенику *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)* нуде се појединачни примјери добре праксе у погледу подстицања критичког мишљења. Снага овог уџбеника лежи у томе што се, за разлику од уџбеника *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*, у њему ток историје не објашњава кроз супротстављање 'нас' и 'њих'.

¹⁸⁰ У *Наставним материјалима (КС, 2018)*, разумијевање узрочно-последичних веза спомиње се као функционални циљ, материјални циљ или исход учења у свакој од пет наставних јединица (на стр. 47, 50, 63, 69, 76).

¹⁸¹ *Методички приручник (Шаботић и други, 2012)*, стр. 79 и 81. *Наставни материјали (КС, 2018)* као један од исхода учења у наставној јединици „Genocid i zločini protiv čovječnosti“ наводи следећи: „Argumentovano diskutirati i zastupati vlastito mišljenje kreirano na kritičkom ispitivanju istorijskih izvora [...]“ (str. 79).

2.2.4. Језик који не наводи на мржњу

„Уопштено говорећи, језик који се користи у уџбеницима треба да буде ослобођен термина и дефиниција које наводе на мржњу и стварају слику непријатеља, посебно кад се говори о сусједним државама.“ (2.10)

Смјернице (2006)

Иако не постоји универзално прихваћена дефиниција говора мржње, у сврху анализе уџбеника и наставних материјала по тачки 2.10 из Смјерница (2006), употријебљене су сљедеће дефиниције:

- дефиниција Комитета министара Савјета Европе: „За потребе primene ovih načela, izraz „govor mržnje” podrazumeva sve oblike izražavanja koji šire, raspiruju, podstiču ili pravdaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili druge oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući tu i netoleranciju izraženu u formi agresivnog nacionalizma i etnocentrizma, diskriminacije i neprijateljstva prema manjinama, migranata i ljudima imigrantskog porekla.”¹⁸²;
- судска пракса Европског суда за људска права, укључујући позивање на: „[...] све облике изражавања који шире, распирују, подстичу или правдају мржњу засновану на нетолеранцији (укључујући вјерску нетолеранцију) [...]”¹⁸³;
- дефиниције из кривичних закона на снази у БиХ.

У анализираним уџбеницима и наставним материјалима углавном се суздржавало од коришћења језика који садржава термине и дефиниције које наводе на мржњу. Неке карактеристике таквог језика могу се пронаћи у *Наставном материјалу (РС, 2018)*.

¹⁸² Вијеће Европе. (1997). *Preporuka br. R (97) 20 Komiteta ministara državama članicama o „govoru mržnje”* (usvojena 30. oktobra 1997. godine), https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680767bfe

¹⁸³ Европски суд за људска права. (14. јуни 2004). *Gündüz protiv Турске*, апликација бр. 35071/97, пара. 40, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61522>
Европски суд за људска права. (6. октобар 2006). *Ербакан против Турске*, апликација бр. 59405/00, пара. 56, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76232>

Подучавање предмета историје на српском језику

Наставни материјал (РС, 2018)

У дијелу под насловом „Допуне које се тичу Одбрамбено-отаџбинског рата и НАТО бомбардовања СРЈ“, термини и дефиниције употребљени у појединим одломцима показују карактеристике језика који наводи на мржњу, на примјер:

„Албанско становништво чинило је у тек основаној Краљевини СХС културно најзаосталију националну мањину. Архаична схватања албанског друштва његовала су свијест о легалности стицања имовине пљачком и правом јачег на отимачину. Милитантност ислама подстицала је вјерски фанатизам код Албанаца. Политички оквир тако заосталом друштву давала је идеја о Албанији у четири вилајета: скадарском, јањинском, битољском и косовском.“¹⁸⁴

„Опсједнутост проширењем на територије које никада раније нису припадале албанској држави и патолошко непријатељство према Србима, посебно је почело да јача након Балканских ратова 1912-1913.“¹⁸⁵

Ријечи „најзаосталију“ и „архаична“ и спомињање албанског „становништва“, „друштва“ и „националне мањине“ указују на карактеристике увријезане предрасуде и непријатељства према том народу. Надаље, генерализације у смислу „милитантности ислама“ која је наводно „подстицала вјерски фанатизам“ могу такође бити окарактерисане као стигматизација једне цијеле групе.¹⁸⁶ Иако је уграђена у историјски контекст, тешко је не видјети да сама формулација по себи изазива одређене емоције или предрасуде према Албанцима.¹⁸⁷ Чини се да се ради о стереотипном и једностраном опису српско-албанских односа, који је створен да промовише мржњу.¹⁸⁸

Чињеница да су ови текстови предвиђени као наставни материјали чини ствар још проблематичнијом,¹⁸⁹ нарочито у погледу Препоруке бр. 10 Европске комисије против расизма и нетолеранције (ЕЦПРИ), којом се одређује да би државе требало да обезбиједи унапређивање „[...] критичког размјшљања међу ученицима и увођење такве наставе која ће им омогућити да буду свјесни и реагују на стереотипове или елементе нетолеранције у материјалима које користе“.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Наставни материјал (РС, 2018), стр. 17.

¹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁸⁶ Поређења ради, видјети овдје такође одлуку Европског суда за људска права, *Norwood против Уједињеног краљевства*, апликација бр. 23131/03, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67632>

¹⁸⁷ За говор мржње према етничким припадностима видјети такође одлуку Европског суда за људска права, *Atamanchuk против Русије*, апликација бр. 4493/11, пара. 53-73, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200839>

¹⁸⁸ Видјети овдје такође одлуку Европског суда за људска права, *Balsytė-Lideikienė против Литваније*, апликација бр. 72596/01, пара. 78-80, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89307>

¹⁸⁹ За више о говору мржње и наставним материјалима видјети такође пресуду Европског суда за људска права, *Аксу против Турске*, апликације бр. 4149/04 и 41029/04, пара. 81-86, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109577>

¹⁹⁰ *Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije. (2006). Preporuka br. 10 ECRI-ja u pogledu opšte politike o suzbijanju rasizma i rasne diskriminacije u i kroz školsko obrazovanje*, пара. II(2)(e), <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-10-on-combating-racism-and-racia/16808b5ad2>

2.2.5. Изградња узајамног разумијевања и помирења

„Уџбеници требају бити научно утемељени, објективни, те усмјерени на стварање заједничког разумијевања, помирења и мира у БиХ.“ (2.2)

Смјернице (2006)

Анализирани уџбеници и наставни материјали за предмет историје, у којима се обрађује тема деведесетих година прошлог вијека у БиХ, више доприносе политизацији и инструментализацији прошлости него међусобном разумијевању и помирењу.

Подучавање предмета историје на босанском језику

Уџбеник *Хисторија 9 (Шаботић и други, 2012)*, *Методички приручник (Шаботић и други, 2012)* и *Наставни материјали (КС, 2018)* садрже читав низ примјера доброг приступа развијању критичког мишљења и принципа мултиперспективности. *Наставни материјали (КС, 2018)* посебно се издвајају јер се ученицима и ученицама нуде вјежбе писања из туђих перспектива и јер се објашњава како и зашто сјећања на прошлост могу да се разликују. Надаље, *Наставни материјали (КС, 2018)* и *Методички приручник (Шаботић и други, 2012)* наводе функционалне циљеве и исходе учења у релевантним поглављима који су у складу с параметрима *ЗНПП-а за историју (2015)*.

Упркос свему споменутом, не може се доћи до закључка да овај уџбеник и ови материјали испуњавају циљ да доприносе узајамном разумијевању и помирењу. Разлог за то је што се у њима углавном јасно исказује емпатија према само једном народу, конкретно Бошњацима, па тако остају пристрасни. Стога ће ученици и ученице и наставници и наставнице који раде с овим уџбеником и овим материјалима развити позитивне емоције и емпатију искључиво према Бошњацима. На многим мјестима у материјалу, пристрасност се скрива иза општих термина, попут „домовина“, „жртве прогона“¹⁹¹, или „становништво“.¹⁹²

- „Развијање љубави према домовини“ без покушаја да се уврсте и гледишта ‘других’ може да се протумачи као развијање оданости искључиво према ‘сопственом’ народу.
- Иако израз „становништво“ претпоставља да су последице злочина против човјечности приказане у односу на цијело становништво, то није тако с обзиром на то да је приказан само дио који се односи на Бошњаке.
- Само су бошњачке жртве рата споменуте, док су српске игнорисане. Када се жртве спомињу именом, увијек су то имена бошњачког поријекла.¹⁹³

¹⁹¹ На примјер, у наставној јединици „Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini (1992-2000)“ међу васпитним задацима наводи се: „razvijanje ljubavi prema domovini“ и „razvijanje empatije kod učenica/učenika i suosjećanja za žrtvu progona“. (*Методички приручник (Шаботић и други, 2012)*, стр. 81).

¹⁹² На примјер, у наставној јединици „Genocid i zločini protiv čovječnosti“ међу циљевима наставног часа наводи се: „Ponoviti hronologiju i posljedice genocida i zločina protiv čovječnosti nad stanovništvom Bosne i Hercegovine“. (*Наставни материјал (КС, 2018)*, стр. 79).

¹⁹³ Једини изузетак је прича о Бошку и Адмири. (*Ibid.*, стр. 68).

Подучавање предмета историје на хрватском језику

Уџбеник *Повијест 9 (Ердеља и други, без године)*

Овај уџбеник је најближи принципу из *Смјерница (2006)* који се односи на изградњу узајамног разумијевања и помирења. У уџбенику се нуде поједини примјери добре праксе којима се подстиче критичко мишљење. У њему се приступа осјетљивој теми злочина које су починили припадници 'сопственог' народа (злочини које су починили припадници ХВ-а над Србима током рата у Хрватској), а да се не релативишу или оправдају. Међутим, у уџбенику се не спомињу злочини које су починили припадници хрватских снага током рата у БиХ, нити се нуде мултиперспективни приступи у поглављу о рату у БиХ. Коришћени језик и наратив углавном су усклађени, иако се наратив фокусира на хрватску историју. Једна од добрих страна овог уџбеника је да не објашњава ток историје као стално сукобљавање 'сопственог' народа (Хрвата) и других народа.

Уџбеник *Повијест 9 (Бекавац и други, 2018)*

Стратегија која се користи у овом уџбенику да би се споменули, али и оправдали и релативисали злочини које су починили припадници 'сопственог' народа (злочини које су починили припадници ХВ-а над Србима током рата у Хрватској), није усклађена с принципом о узајамном разумијевању из *Смјерница (2006)*. У поглављима која говоре о деведесетим годинама прошлог вијека у региону, емпатија се развија само према припадницима 'сопственог' народа. Свеукупно, у уџбенику се преносе самооправдавајућа и етноцентричка виђења, примарно описујући 'сопствени' народ (хрватску страну) као легитимну жртву, браниоца и ослободиоца, а други народ (српску страну) искључиво као агресора.

Подучавање предмета историје на српском језику

Уџбеник *Историја 9 (Васић, 2018)* и *Наставни материјал (РС, 2018)*

Ни уџбеник ни наставни материјал нису усклађени с принципом из *Смјерница (2006)* о узајамном разумијевању и помирењу. Недостају им мултиперспективни приступ и стимулација критичког мишљења, док поједини пасуси у *Наставном материјалу (РС, 2018)* садрже термине и дефиниције који показују одређене карактеристике језика који наводи на мржњу, нарочито према Албанцима. И у једном и у другом се развијају искривљени историјски наративи који су у супротности с већином исхода учења из *ЗЈНПП-а за историју (2015)*. У овим искривљеним наративима, чињенице и тумачења нису раздвојени, а историјски митови прерастају у историју. У оба се спомињу само жртве 'сопственог' народа, док се игноришу жртве других народа (Бошњака, Хрвата). У уџбенику *Историја 9 (Васић, 2018)*, с изузетком два веома кратка одломка који су извучени из контекста, злочини које су починили припадници 'сопственог' народа нису нигдје споменути. У *Наставном материјалу (РС, 2018)* нема спомена о злочинима које су починили припадници 'сопственог' народа, чак ни о Сребреници.

ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

Период рата и сукоба деведесетих година прошлог вијека у БиХ и региону ушао је у уџбенике и наставне материјале за предмет историје, тако да ћутање на тему рата и његових посљедица очигледно није алтернатива. С темом рата се треба бавити у учионици, нарочито зато што су сјећања на рат свеprisутна у јавности и политички инструментализована на све три стране у БиХ.

Учење историје у 21. вијеку треба да буде усмјерено не само на стварање историјског знања, већ и критичког историјског знања, неопходног за разумијевање политичких, друштвених, културолошких и економских система. Остваривање ових циљева у учионици би омогућило ученицима и ученицама да се развију у критички оспособљене и одговорне младе грађане и грађанке у демократском друштву.¹⁹⁴

Историја као наставни предмет треба да понуди одговоре потребне да ученици и ученице „критички сагледају садашњост, учивши их да се било који историјски догађај мора тумачити према историјском контексту којем припада, као и да је тумачење историје подложно дебати.”¹⁹⁵

У постконфликтним друштвима, подучавање и учење предмета историје наилази на посебне изазове зато што је „историја тако блиско повезана с емоцијама које се односе на национални идентитет и колективну припадност.”¹⁹⁶ Стога би подучавање и учење предмета историје у овим друштвима такође требало да доприноси узајамном разумијевању и друштвеном зацјелењу. Посебна пажња мора се посветити „уравнотежености когнитивних, емотивних и етичких димензија у подучавању и учењу историје.”¹⁹⁷ Образовне власти, аутори и ауторке уџбеника и наставници и наставнице треба да се побрину да историјска емпатија, која се учи кроз уџбенике и наставне материјале, не води поистовјећивању или саосјећању с неким ставом, већ да поспјеши разумијевање.

Ови стандарди за подучавање историје, нарочито битни у постконфликтном друштву, могу се постићи добро осмишљеним наставним програмима, односно курикулумима за предмет историје, уџбеницима и наставним материјалима, уз оспособљене наставнике и наставнице.

Упоредном анализом уџбеника и наставних материјала за предмет историје, који се сада користе за подучавање и учење о периоду између 1992. и 1995. године широм БиХ, а према горе споменутиим стандардима за подучавање историје и принципима постављеним у *Смјерницама (2006)*, дошло се до следећих закључака и налаза:

Потребна је суштинска промијена у приступу подучавању предмета историје у БиХ, нарочито у вези с периодом од 1992. до 1995. године, односно у смислу удаљавања од наратива монументалне историје, који сада доминира, и приближавања наративу критичке историје.

- Анализирани уџбеници и наставни материјали су етноцентрични и њима се развијају три међусобно искључива наратива.
- Анализираним уџбеницима и наставним материјалима у којима је приказан период од 1992. до 1995. године у БиХ доприноси се политизовању и инструментализацији прошлости, умјесто узајамном разумијевању и помирењу.

¹⁹⁴ Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*, стр. 6.

¹⁹⁵ *Ibid.*

¹⁹⁶ McCully, A. (2012). History Teaching, Conflict and the Legacy of the Past. *Education, Citizenship and Social Justice*, 7:2, p. 1-15, p. 4.

¹⁹⁷ Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*, стр. 9.

- У свим анализираним уџбеницима и наставним материјалима се сукобом прожете деведесете године прошлог вијека посматрају готово искључиво као године 'сопствене' жртве и страдања, промовише се емпатија само према 'сопственом' народу, а 'друга' страна се приказује скоро увијек као починиоци злочина.
- У било којем од анализираних уџбеника и наставних материјала не преовладава примјена мултиперспективног приступа и с њим повезаних исхода учења.
- Тамо гдје их има, мултиперспективност и критичко мишљење нису у сврси преиспитивања поступака припадника 'сопственог' народа.

Основни проблем у анализираним уџбеницима и наставним материјалима је наратив који Коростелина назива „монументалном историјом“ и који је директно супротстављен концепту „критичке историје“:

„Стога, друштва која се опорављају од скоријег насиља могу да одаберу да креирају монументалну историју како би подржала доминацију једне одређене групе и промовисала ју као невину и херојску, развијајући тако оданост међу младом генерацијом. Та друштва могу такође да одаберу да подучавају критичку историју у којој су сви извршиоци подједнако одговорни и која приказује комплексне коријене насиља без промовисања оданости према само једној одређеној страни.“¹⁹⁸

Због приповиједања монументалне историје, принципи који су дефинисани у *Смјерницама* (2006) су, у погледу периода од 1992. до 1995. године у БиХ, само селективно примијењени у анализираним уџбеницима и наставним материјалима. Из истог разлога, принципи и смјернице које је Савјет Европе дефинисао за наставу историје у 21. вијеку су такође примијењени само селективно.¹⁹⁹

Као једну од најзначајнијих смјерница која би могла водити ка приповиједању историје као *критичке историје*, Савјет Европе наглашава да изучавање историје треба да поспјешује способност представљања и критичког испитивања различитих, па и сукобљених наратива.²⁰⁰ Од осам принципа које је Савјет Европе дефинисао, пет их је побројано у прилогу овог извјештаја. Ови принципи су од изузетне важности у контексту подучавања историје деведесетих година прошлог вијека у БиХ.

¹⁹⁸ Korostelina, K. V. (2016). History Education in the Midst of Post-conflict Recovery: Lessons Learned. In: Bentrovato, D., Korostelina, K. V. and Schulze, M. (eds.). *History Can Bite: History Education in Divided and Post-war Societies*. V&R unipress, Göttingen, p. 289-309, p. 294. Коростелина објашњава: „У монументалној историји, непријатељ се доживљава као један „ентитет“ с униформним вјеровањима и ставовима који подржавају заједничку политику према другим групама. Слика вањске групе је крута, чврста и хомогена. У критичкој историји, разноликост и конкурентски приоритети унутрашње групе и вањске групе су наглашени, а њихове културне и политичке структуре описане су као сложеније и понекад конфликтне.“ (стр. 295), као и: „У монументалној историји, међугрупни односи су представљени у виду виктимизација унутрашње групе и агресије вањске групе. Таква представљања су кључна за порицање одговорности унутрашње групе за агресивне радње и једноставна су за коришћење. Пристрасност и предрасуде се претварају у дубока увјерења о вањској групи као суштинском непријатељу, чиме се смањује свака могућност међусобног разумијевања. У критичкој историји, образовање представља не само позитивне него и негативне радње унутрашње групе, пружајући критичку анализу политичких и друштвених основа и посљедица негативних догађаја.“ (стр. 296).

¹⁹⁹ Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*.

²⁰⁰ *Ibid*, стр. 5.

Овдје предложене препоруке се заснивају на:

- а) принципима Савјета Европе,
- б) резултатима ове анализе, као и
- в) научном истраживању о подучавању историје у подијеленим друштвима, као и о подучавању о осјетљивим и контроверзним темама.

Препорука 1: Израдити отворене предметне курикулуме

Принципима Савјета Европе траже се отворени наставни програми, односно предметни курикулуми. Новим отвореним курикулумима за предмет историје у БиХ би требало да се елиминише тренутна преоптерећеност наставних програма садржајем и да се, умјесто тога, усмјери на остваривање исхода учења специфичних за предмет историје. Остварити ове исходе учења значило би створити младим људима темељ за знање, вјештине и склоности неопходне за учешће у демократском дискурсу који сеже ван домета учионице за предмет историје и школе.

Препорука 2: Прихватити постојање вишеструких идентитета и заједничких искустава, те његовати историјску емпатију према 'другима'

Примјењивање историјске емпатије значи и више „уравнотежено историјско виђење, нарочито излагањем [ученика и ученица] мотивацијама и искуствима друге заједнице.“²⁰¹ То може бити постигнуто у БиХ једино кроз уздржавање од приказивања наводних фиксираних улога жртве и починиоца, као и кроз признавање и указивање на постојање вишеструких идентитета код самог себе а и других. Овакав приступ би учврстио позитивна осјећања према 'другима' и ослабио негативна осјећања, што би довело до промјене у узајамним перцепцијама.²⁰²

Уравнотежено историјско виђење 'другог' у постконфликтним друштвима може се постићи на сљедећи начин:

2.1: Усмјерити се на позитивне приче с 'друге стране'

Позитивне приче с 'друге стране' чине да 'други' не изгледају само као починиоци већ и као, на примјер, „херојски помагачи“.²⁰³

2.2: Приказати и 'другу страну' као жртве рата

Све стране су искусиле терор, мучење, бијег, протјеривање и смрт у рату. Препознати да и припадници 'друге стране' треба да буду видљиви као жртве рата.²⁰⁴

2.3: Разумјети како и зашто се формирају групни наративи

Преиспитати устаљене и непоткријепљене ставове, разбити митове и разоткрити злоупотребу историје.²⁰⁵

²⁰¹ Barton, K. C. and McCully, A. W. (2010). "You Can Form Your Own Point of View": Internally Persuasive Discourse in Northern Ireland Students' Encounters with History. *Teachers College Record*, 112:1, p. 142–181, p. 143.

²⁰² Čehajić-Clancy, S. and Bilewicz, M. (2017). Fostering reconciliation through historical moral exemplars in a post-conflict society. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 23:3, p. 288–296.

²⁰³ „[П]редстављање људима прича о херојским помагачима може бити важна стратегија у промовисању помирења након масовног насиља, јер се чини да такве приче поткопавају цјеловитост и унутрашњих и вањских група и међусобно искључиву категоризацију група као жртава и починилаца.“ (*Ibid*, стр. 290). Овај аргумент се може наћи и у: Carretero, M. (2017). The Teaching of Recent and Violent Conflicts as Challenges for History Education. In: Psaltis, C., Carretero, M. and Čehajić-Clancy, S. (eds.), *History Education and Conflict Transformation*. Cham: Palgrave Macmillan, p. 370; и у: Marko-Stöckl, E. (2008). *Specific report on the role of history for reconciliation. My Truth, Your Truth - Our Truth? The Role of Truth Commissions and History Teaching for Reconciliation*. EURAC research, Bozen, p. 22.

²⁰⁴ Видјети: McCully, A. (2012). History Teaching, Conflict and the Legacy of the Past. *Education, Citizenship and Social Justice*, 7:2, p. 9. Видјети такође: Barton, K. and McCully, A. W. (2012). Trying to "See Things Differently": Northern Ireland Students' Struggle to Understand Alternative Historical Perspectives. *Theory & Research in Social Education*, 40:4, p. 371–408, p. 398, гдје се објашњава: „На овај начин, емоционална компонента емпатије – брига о људима и њиховим гледиштима – могла би мотивисати ученике да се укључе у критичко размишљање које наставници цијене, и могла би на крају помоћи ученицима да постигну свој циљ разумијевања 'обје стране' сукоба.“

Студија која се бави контекстом Сјеверне Ирске назива овај приступ „емпатија као брига“. Објашњава се: „Кључно, кроз бригу долази могућност да промијенимо своја увјерења или понашања у садашњости на основу онога што смо научили из нашег проучавања прошлости [...] ово постаје посебно важно када се изложи причама оних који су другачијег поријекла од нашег, који су патили у сукобима у недавној прошлости.“ McCully, A. (2012). *History Teaching, Conflict and the Legacy of the Past*, p. 9.

²⁰⁵ Psaltis, C., McCully, A., Agbaria, A., Makriyianni, C., Pingel, F., Karahasan, H., Carretero, M., Oguz, M., Choplarou, R., Philippou, S., Wagner, W. and Papadakis, Y. (2017). *Recommendations for the History Teaching of Intergroup Conflicts*. European Cooperation in Science and Technology, p. 7, <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.12927.61602>

Препорука 3: Прихватити постојање вишеструких идентитета и обрачунати се са злочинима које су починили припадници 'сопственог' народа према другим народима

Док у Препоруци 2 стоји да треба приказати 'другу страну' и као нешто друго а не само као починиоца (на примјер, као „херојског помагача“ и жртву), у Препоруци 3 се сугерише да се припадници 'сопствене' заједнице требају да прикажу и као нешто друго а не само као жртве, то јест, и као починиоци. Критичко преиспитивање овог аспекта историје захтијевало би напуштање једностраног погледа на 'сопствени' народ као на скуп жртава. Такође би захтијевало изношење различитих и индивидуализованих аспеката ратне прошлости, па и злочина које су починили припадници 'сопственог' народа против 'других'.

Разноврсни и супротстављени извори би требали да буду коришћени при објашњавању осјетљивих и контроверзних питања²⁰⁶, не би ли се изашло из угла моноперспективности. То би допринијело развоју (само)критичког виђења историје 'сопствене заједнице', као и историје других заједница.

Препорука 4: Прихватити постојање супротстављених наратива

Проучавањем историје требало би да се његује способност испитивања различитих, па и супротстављених, наратива.²⁰⁷ То захтијева од наставника и наставница да представе супротстављене ставове ученицима и ученицама. Умјесто да уче једностране приче, ученици и ученице „морају да уче да анализирају како су такве приче настале, на који још начин би могле бити испрчане, као и како сада служе у друштвене и политичке сврхе.“²⁰⁸

„Способности евалуације, анализирања, синтезирања и тумачења, развијене коришћењем супротстављених доказа, код ученика и ученица продубљују разумијевање прошлости а такође постављају и темељ за заузимање критичког става према онима који покушавају да искористе прошлост како би оправдали савремена гледишта.“²⁰⁹ Ове способности помажу да се „представи другачији приступ историји - онај који подразумеива одмак, аналитички приступ у гледању и уравнотеженост између супротстављених становишта.“²¹⁰

Препорука 5: Унаприједити компетенције наставника и наставница

Наставници и наставнице који предају предмет историје би требало да прођу додатну обуку за подучавање историје деведесетих година прошлог вијека, посебно јер се ради о једном од најконтроверзнијих и најосјетљивијих периода данас у БиХ. Та обука би требало да буде усмјерена и на когнитивне и на емоционалне аспекте учења. Требало би да промовише предмет историје као ефикасно средство за образовање за мир, међусобно разумијевање и друштвено зацјеливање између некадашњих зараћених страна. Да би се то постигло, неопходно је подучавати критичко историјско знање усмјерено ка развијању критички настројених и одговорних младих грађана и грађанки у демократском друштву, умјесто учвршћивања етнички искључивих националних идентитета.

²⁰⁶ Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*, стр. 9.

²⁰⁷ *Ibid*, стр. 5.

²⁰⁸ Barton, K. C. and McCully, A. W. (2010). "You Can Form Your Own Point of View": Internally Persuasive Discourse in Northern Ireland Students' Encounters with History. *Teachers College Record*, 112:1, p. 175.

²⁰⁹ McCully, A. (2012). *History Teaching, Conflict and the Legacy of the Past*, p. 7.

²¹⁰ Barton, K. C. and McCully, A. W. (2010). "You Can Form Your Own Point of View", p. 151.

ПРИЛОГ²¹¹

Принцип 1: „Израдити отворене наставне програме / предметне курикулуме и интерактивне педагошке методе у којима се прихватају културолошке различитости.“²¹²

Смјерница 4: „Наставници и наставнице би требало да размотре избор материјала из свеобухватних, инклузивних извора како би избјегли културолошку надмоћ, стереотипе и дискриминацију.“

Принцип 4: „Препознати да су људи различитог културолошког, религијског и етничког поријекла обично дуго укоријењени у друштвима.“²¹³

Смјерница 2.1: „У подучавању историје не би требало да се превиди постојећа разноликост, нити да се ограничи на националне наративе који се подударају с историјом највеће или доминантне језичке и културолошке заједнице.“

Смјерница 2.2: „Подучавање историје би требало да буде инклузивно тако што ће се препознати да су „све културе међусобно повезане; ниједна није сама и чиста, све су хибридне, хетерогене, јако издиференциране и ниједна није монолитна.“

Принцип 5: „Увидјети вриједност вишеструких идентитета и ‘других’ и нас самих.“²¹⁴

Смјерница 1.3: „Сврставање у ‘друге’ је облик стереотипизације у којој ми себе перципирамо као дио јединствене, недиференциране групе људи, то јест као ми и нас; а оне који су ван те групе видимо као суштински различите, то јест као ‘њих’ или ‘друге’ – инфериорне или слабије, чак и потенцијално опасне, док смо, дакле, ми јачи или бољи [...]“

Смјерница 2.2: „Све већи број појединаца, нарочито младих људи, има вишеструке културолошке припадности које може да ужива, али и истовремено њима да управља на дневном нивоу. Њихов *вишеслојни идентитет* више не може бити ограничен на *колективни идентитет* повезан са одређеном етничком или религијском групом.“

²¹¹ Ово је извод из пет од осам принципа и повезаних смјерница дефинисаних у: Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*.

²¹² *Ibid*, стр. 10-11.

²¹³ *Ibid*, стр. 16-17.

²¹⁴ *Ibid*, стр. 18-19.

Принцип 7: „Бавити се темама које могу бити осјетљиве или контроверзне.“²¹⁵

Смјерница 1.1: „Употреба разноликих и међусобно супротстављених извора показује да је конструкција знања непрестано истраживање, те да се догађаји могу анализирати из различитих перспектива [...]“

Смјерница 3: „Контроверзне теме могу да изазову снажне емоције, унутар и ван учионице, што представља највећу препреку у подучавању таквих тема.“

Смјерница 3.1: „Наставници и наставнице испољавају тјескобу по питању своје способности да се баве емотивном компонентом учења и наводе да би њихово иницијално образовање требало да се усмјери на емотивне аспекте учења, а не само на когнитивне.“²¹⁶

Принцип 8: „Ставити у равнотежу когнитивне, емотивне и етичке димензије у подучавању и учењу историје.“²¹⁷

Смјерница 1.1: „Наведено је од изузетне важности у контексту учења о блиској прошлости и повезивања исте са савременим догађајима и питањима.“

Смјерница 1.2: „У подучавању би требало уврстити мултиперспективни приступ да би се омогућило ученицима и ученицама да се баве различитим перспективама како би се информисали и боље их разумјели као и о њима критички размишљали.“

Смјерница 2: „Историјска емпатија је веома комплексан концепт за подучавати. Односи се на повезивање с могућим мотивацијама и узрочним факторима који су довели до историјских догађаја и поступака људи и на њихово разумијевање.“

Смјерница 2.1: „Да би се то радило, ученици и ученице треба да се упознају с историјским материјалом и стекну одређени ниво знања о датом периоду.“

Смјерница 2.2: „Историјска емпатија не води до поистовјећивања или саосјећања с одређеним становиштем, већ подржава разумијевање. Циљ подучавања приликом развијања историјске емпатије не би требало да изазове емотивно реаговање код ученика и ученица.“

---

²¹⁵ *Ibid*, стр. 22-23.

²¹⁶ *Ibid*, стр. 23. Савјет Европе је објавио Програм обуке за наставнике и наставнице о подучавању контроверзних тема кроз образовање за демократско грађанство и људска права: <https://rm.coe.int/16806948b6>

²¹⁷ *Ibid*, стр. 24-25.

- Европски суд за људска права. (14. јуни 2004). *Gündüz против Турске*, апликација бр. 35071/97. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61522>
- Европски суд за људска права. (6. октобар 2006). *Ербакан против Турске*, апликација бр. 59405/00. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76232>
- Европски суд за људска права. (16. новембар 2004). *Norwood против Уједињеног Краљевства*, апликација бр. 23131/03. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67632>
- Европски суд за људска права. (12. октобар 2020). *Atamanchuk против Русије*, апликација бр. 4493/11. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200839>
- Европски суд за људска права. (4. фебруар 2009). *Balsytė-Lideikienė против Литваније*, апликација бр. 72596/01. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89307>
- Европски суд за људска права. (15. март 2012). *Аксу против Турске*, апликације бр. 4149/04 и 41029/04. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109577>
- Карге (Karge), Н. (2008). *Историја 20. вијека у уџбеницима Босне и Херцеговине: Анализа уџбеника историје за завршне разреде основне школе*. Сарајево: Мисија ОЕБС-а у Босни и Херцеговини. <https://repository.gei.de/handle/11428/331>
- Савјет безбједности Уједињених нација. (29. јануар 2014). *Speakers Stress Crucial Need to Rebuild Post-Conflict Trust as Security Council Discusses Lessons of War, Quest for Permanent Peace*. <https://www.un.org/press/en/2014/sc11266.doc.htm>
- Савјет Европе. (2018). *Quality history education in the 21st century - Principles and guidelines*. <https://edoc.coe.int/en/teaching-history/7754-quality-history-education-in-the-21st-century-principles-and-guidelines.html>
- Смјернице за писање и оцјену уџбеника историје основних и средњих школа у Босни и Херцеговини (усвојене 2006. године). Службени гласник Босне и Херцеговине, бр. 5/07. <http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/r2iQKwTMVE=>
- Barton, K. C. and McCully, A. W. (2005). History, identity, and the school curriculum in Northern Ireland: an empirical study of secondary students' ideas and perspectives. *Journal of Curriculum Studies*, 37:1, 85–116.
- Barton, K. C. and McCully, A. W. (2010). "You Can Form Your Own Point of View": Internally Persuasive Discourse in Northern Ireland Students' Encounters with History. *Teachers College Record*, 112:1, 142–181.
- Barton, K. C. and McCully, A. W. (2012). Trying to "See Things Differently": Northern Ireland Students' Struggle to Understand Alternative Historical Perspectives. *Theory & Research in Social Education*, 40:4, 371–408.
- Calic, M. J. (2010). *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München.
- Carretero, M. (2017). The Teaching of Recent and Violent Conflicts as Challenges for History Education. In: Psaltis, C., Carretero, M. and Čehajić-Clancy, S. (eds.). *History Education and Conflict Transformation*. Cham: Palgrave Macmillan, 341–377.
- Čehajić-Clancy, S. and Bilewicz, M. (2017). Fostering reconciliation through historical moral exemplars in a post-conflict society. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 23:3, 288–296.
- Европска комисија против расизма и нетолеранције. (2006). *Preporuka br. 10 ECRI-ja u pogledu opšte politike o suzbijanju rasizma i rasne diskriminacije u i kroz školsko obrazovanje*. <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-10-on-combating-racism-and-racia/16808b5ad2>

²¹⁸ Свим наведеним повезницама приступљено је закључно с 18. октобром 2022. године.

- Forić-Plasto, M. (2019). Divided past for the divided future!? War 1992-1995 in the contemporary history textbooks of Bosnia and Herzegovina / Podijeljena prošlost za podijeljenu budućnost!? Rat 1992-1995. u aktuelnim bosanskohercegovačkim udžbenicima historije. U: *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology) / Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, 231–257.
- Korostelina, K. V. (2016). History Education in the Midst of Post-conflict Recovery: Lessons Learned. In: Bentreovato, D., Korostelina, K. V. and Schulze, M. (eds.), *History Can Bite: History Education in Divided and Postwar Societies*. Göttingen: V&R unipress, 289–309.
- Korostelina, K. V. and Lässig, S. (eds.). (2014). *History Education and Post-Conflict Reconciliation. Reconsidering Joint Textbook Projects*. Routledge.
- Koulouri, C. (2011). Teaching “Victims”: History and Memory in the Classroom. *Der Donauraum*, 51:1, 55–65.
- Marić, D. (2016). The Homeland War in Croatian History Education: Between “Real Truth” and Innovative History Teaching. In: Bentreovato, D., Korostelina, K. V. and Schulze, M. (eds.). *History Can Bite: History Education in Divided and Postwar Societies*. Göttingen: V&R unipress, 85–109.
- Marko-Stöckl, E. (2008). *Specific report on the role of history for reconciliation. My Truth, Your Truth – Our Truth? The Role of Truth Commissions and History Teaching for Reconciliation*. EURAC research, Bozen.
- McCully, A. (2012). History Teaching, Conflict and the Legacy of the Past. *Education, Citizenship and Social Justice*, 7:2, 1–15.
- McCully, A. and Reilly, J. (2017). History Teaching to Promote Positive Community Relations in Northern Ireland: Tensions Between Pedagogy, Social Psychological Theory and Professional Practice in Two Recent Projects. In: Psaltis, C., Carretero, M. and Čehajić-Clancy, S. (eds.). *History Education and Conflict Transformation*. Cham: Palgrave Macmillan, 301–320.
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. (bez datuma). *Zločini protiv Srba u logoru Čelebići*. ICTY.org, https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/bcs/jit_celebici_bcs.pdf
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. (16. novembar 1998). *Tužilac protiv Delalića, Mucića, Delića i Landže, predmet br. IT-96-21-T (predmet „Čelebići“), Presuda od 16. novembra 1998. godine*. ICTY.org. <https://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/bcs/cel-tj981116b.pdf>
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. (29. juli 2004). *Tužilac protiv Blaškića, predmet broj IT-95-14-A, Presuda od 29. jula 2004. godine*. ICTY.org. <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/acjug/bcs/040729.pdf>
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. (26. februar 2001). *Tužilac protiv Kordića i Čerkeza, predmet broj IT-95-14/2-T, Presuda od 26. februara 2001. godine*. ICTY.org. https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/tjug/bcs/010226.pdf
- Mihajlović Trbovc, J. (2014). *Javni narativi o preteklosti v okviru procesov tranzicijske pravičnosti: Primer Bosne in Hercegovine / Public Narratives of the Past in the Framework of Transitional Justice Processes: The Case of Bosnia and Herzegovina*. [doktorska disertacija, Univerzitet u Ljubljani]. http://dk.fdv.uni-lj.si/doktorska_dela/pdfs/dr_mihajlovic-trbovc-jovana.pdf
- Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini. (2016). *Krivična djela počinjena iz mržnje i incidenti motivisani predrasudama u Bosni i Hercegovini: Rezultati praćenja krivičnih djela počinjenih iz mržnje i incidenata motivisanih predrasudama za 2015. godinu koje je provela Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini. <https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/283451.pdf>
- Psaltis, C., McCully, A., Agbaria, A., Makriyianni, C., Pingel, F., Karahasan, H., Carretero, M., Oguz, M., Choplarou, R., Philippou, S., Wagner, W. and Papadakis, Y. (2017). *Recommendations for the History Teaching of Intergroup Conflicts*. European Cooperation in Science and Technology. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.12927.61602>

-
- Stojanović, D. (2017). Invisible victims of the Holocaust. A Role Play: Perpetrators and Victims in Serb Memory of the Second World War. In: Karge, H., Brunnbauer, U. and Weber, C. (eds.). *Erfahrungs- und Handlungsräume. Gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa seit dem 19. Jahrhundert zwischen dem Lokalen und Globalen*. De Gruyter, 153–164.
- Stradling, R. (2001). *Teaching 20th-Century European History*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Vijeće Evrope. (1997). *Preporuka br. R (97) 20 Komiteta ministara državama članicama o „govoru mržnje“* (usvojena 30. oktobra 1997. godine). https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680767bfe
- Vijeće Evrope. (2015). *Živjeti s kontroverznostima – Obradivanje kontroverznih tema kroz obrazovanje za demokratsko građanstvo i ljudska prava (EDC/HRE). Program obuke za nastavnike* (ponovo štampano 2016. godine, prevedeno na crnogorski jezik 2019. godine). <https://edoc.coe.int/en/human-rights-democratic-citizenship-and-interculturalism/7945-teaching-controversial-issues.html>

Пратите Мисију ОЕБС-а у БиХ

osce Organization for Security and
Co-operation in Europe
Mission to Bosnia and Herzegovina

Мисија ОЕБС-а у Босни и Херцеговини

Фра Анђела Звиздовића 1, UNITIC Торањ А
71000 Сарајево
Босна и Херцеговина

Тел: +387 33 952 100

Факс: +387 33 442 479

press.ba@osce.org

www.osce.org/bih